

Kaarten en plannen, topografische iconografie

Jean-Marie Duvosquel

1. Belang van deze bronnen voor het onderzoek

Een historicus moet de gebeurtenissen en fenomenen die hij bestudeert, in een ruimtelijk kader kunnen plaatsen. Hiervoor beschikt hij over verschillende soorten topografische documenten. Er zijn handgeschreven, historische documenten waarvan slechts één of enkele exemplaren bestaan, en er zijn uitgegeven documenten die ruimer zijn verspreid. Ook onderzoekers hebben op basis van hun werk plannen en kaarten gemaakt. Al deze documenten hebben heel uiteenlopende bestemmingen gekregen: sommige manuscripten zijn net als dossiers in archieven beland, andere zijn in openbare collecties (bibliotheken) of privéverzamelingen terechtgekomen. Gedrukte exemplaren (kaarten en afbeeldingen) en kunstwerken zijn wettelijk bijeengebracht (wettelijke verplichting tot het deponeren van drukwerken, beslaglegging) of verzameld (aankoop, schenkingen) door openbare instellingen, zoals gespecialiseerde afdelingen van bibliotheken of musea. Dit soort bronnen is dus wijd verspreid en de heuristiek ervan verloopt heel moeizaam.

2. Bibliografie

2.1. Algemeenheden

MERTENS (J.). *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het colloquium van Brussel, 25-27 april 1979*. Brussel, 1980.

Bronnen voor de historische geografie van België. Catalogus van de tentoonstelling, 26 april-31 mei 1979. Brussel, 1979.

THOEN (E.). Cartografie en historisch onderzoek, in ART (J.), ed. *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?* Gent, 1996, dl. 3b, p. 131-185.

VAN DER KROGT (P.), HAMELEERS (M.), VAN DEN BRINK (P.). *Bibliografie van de geschiedenis van de kartografie van de Nederlanden*. Utrecht, 1993.

Betreft ook België.

DONKERSLOOT-DE VRIJ (M.), HUUSSSEN (A.H.), RATSMA (P.). Historische kartografie, in *Spiegel historiael*, 1985, nr. 2, p. 53-102.

2.2. Lokale bibliografie

2.2.1. Regionale en lokale repertoria

De werken en artikelen die precieze aspecten behandelen begeleiden in de hierna volgende bladzijden de beschrijving van die afzonderlijke bronnen.

Geleerden hebben repertoria opgesteld, die gewoon beschrijvend zijn of die afbeeldingen bevatten, in het kader van een regio of een stad, en die tegelijk kaarten, plannen en zichten bevatten.

DAUWE (J.) e.a. *Aalst in kaart, beeld, prent. Vijf eeuwen iconografie en cartografie van Aalst*. Aalst, 1976.

DEJARDIN (A.). Description des cartes de la province d'**Anvers** et des plans de la ville, in *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 1862, p. 19-48, 126-164, 343-379, 516-532; 1863, p. 58-107, 371-440, 544-573; Premier supplément; Deuxième supplément, 1886, p. 229-460; Deuxième supplément (suite), 1890, p. 238-437; Troisième supplément, 1890, p. 438-559; Quatrième supplément (herzien door C. J. COMHAIRE), 1895, p. 143-195.

Dit overzicht bevat ook stadszichten. In al zijn werken maakt de auteur de inventaris op van de publicaties tot op de datum van hun verschijning.

DELEN (A.J.). *Iconographie d'Anvers*. Brussel, 1930.

VAN HAUDENARD (M.). Inventaires des plans et vues de la ville d'**Ath**, in *Annales du Cercle archéologique d'Ath*, 1929, p. 52-101.

VERBOUWE (A.). Iconographie van Vlaamsch-**Brabant**. Gezichten, plannen en kaarten, in *Eigen Schoon en de Brabander*, 1938-1953.

Acht delen, betreffende de kantons Aarschot, Diest, Asse, Wolvertem, Tienen, Vilvoorde, Zoutleeuw, Sint-Kwintens-Lennik. Enkele delen werden hernomen in een afzonderlijk volume: zie hieronder, Diest.

MICHIELS (G.). *Iconografie der stad Brugge*. Brugge, 1964-1968, 3 dln.

VAN BASTELAER (D.A.). Les fortifications de la ville de **Charleroi**. Catalogue descriptif des plans, des vues et des cartes qui en ont été publiées, in *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 1900, p. 215-341 (verscheen ook in één dl., Antwerpen, 1899).

VERBOUWE (A.). *Kanton Diest. Gezichten, plannen en kaarten uit vorige eeuwen*. Vermeerderde uitgave. Brussel, 1940.

DEJARDIN (A.). Cartes de la **Flandre** ancienne et moderne. Plans de la ville de Gand, in *Messenger des Sciences historiques*, 1865-1868 (verscheen ook in één dl., Gent, 1867 en herdrukt in de *Acta cartographica*, 1970, p. 74-289).

BERGMANS (P.), FRIS (V.), VANDERHAEGHEN (V.). *Documents topographiques relatifs à la ville de Gand, XVIe-XVIIe siècles*. Gent, 1914-1920.

DUBOIS (R.). Essai d'iconographie hutoise ou description des vues, plans, portraits et médailles relatifs à la ville de **Huy** (...) 1575-1900, in *Annales du Cercle hutois des Sciences et des Beaux-Arts*, 1927, p. 77-325.

PRÉVOT (H.). Complément à l'iconographie **hutoise** de René Dubois, in *Ibidem*, 1998, p. 143-210.

VERBOUWE (A.). *Iconografie van het arrondissement Ieper*. Brussel, 1953.

VANROLLEGHEM (A.). *Ieper à la carte. De Ieperse vestingen in kaart gebracht*. Ieper, 2006.

- VAN HOONACKER (E.). *Iconografie van Kortrijk, en omgeving (1200-1900)*. Kortrijk, 1977; aanvullingen, in *De Leiegouw*, 1990, p. 107-148.
- DEJARDIN (A.). Recherche sur les cartes de la principauté de **Liège** et sur les plans de la ville, in *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1860, p. 207-291; Premier supplément, 1862, p. 199-218; Deuxième supplément, 1868, p. 301-343; Troisième supplément, 1878, p. 521-720; Quatrième supplément, 1887, p. 199-452; Cinquième supplément, 1893, p. 269-344; Sixième supplément, 1895, p. 99-178; Septième supplément, 1897, p. 147-163.
- HÉLIN (E.). Les plans anciens de **Liège**, in *Annuaire d'Histoire liégeoise*, 1960, nr. 3, p. 589-736; ID. Deuxième liste de cartes et plans manuscrits concernant l'ancienne ville de Liège, in *Ibid.*, 1962, nr. 5, p. 1289-1538.
Gaaf van de 16e eeuw tot 1830.
- DEJARDIN (A.). Cartes de l'ancien duché de **Limbourg**, plans et vues de la ville de Limbourg, in *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1884.
- THISQUEN (J.). *Plans et vues de Limbourg. Etude critique de l'iconographie de la ville*. Verviers, 1978.
- HOUTMAN (E.). *Kaarten en plattegronden betreffende de provincie Limburg bewaard in Parijse verzamelingen*. Brussel, 1971.
- HACHEZ (F.). Les descriptions, les plans et les vues de **Mons**, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, 1883, p. 325-436.
- DEJARDIN (A.). Cartes de la province de **Namur**. Plans et vues de la ville de Namur, in *Annales de la Société archéologique de Namur*, 1881, p. 69-160 (kaarten), 404-345 (plans) et 453-536 (zichten).
- BUNGENEERS (J.), VAN DER AVERT (W.). *Oelegem met open kaart*. Oelegem, 1995.
Naast vele plans en zichten bevat dit werk ook een afbeelding van het primitieve kadaster.
- VERBOUWE (A.). *Iconografie van het arrondissement Oostende*. Brussel, 1957.
- DELTENRE (L.). *La ville de Thuin et ses iconographes*. Thuin, 1960.
- DEJARDIN (A.). Plans et vues de la ville de **Tournai**, in *Bulletins de la Société historique et littéraire de Tournai*, t. 18, 1880, p. x-xii et 1-109 + 385-393 (inhoudstafels) (verscheen ook in één dl., Doornik, 1879, 117 blz.).
- VERBOUWE (A.). *Iconografie van het arrondissement Veurne*. Brussel, 1950.

2.2.2. Regionale studies

Regionale studies en lokale monografieën bevatten en bestuderen tegelijk plans, kaarten en zichten van de 16e eeuw tot de meest recente periode en duiden de bewaarplaats aan. Ziehier enkele voorbeelden:

- GÉNARD (A.). *Anvers à travers les âges*. Brussel, z.j., 2 dln.
Antwerpen. 1200 jaar Antwerpen en de Antwerpenaren. Zwolle, 1996-1998, 20 fasc.
Voortgezet in *Antwerpen in de 20e eeuw*. Zwolle, 1998-2000, 20 fasc. (met in fasc. 41 de index van de voorgaande 40 fasc.).

Overvloedige iconografie afkomstig van de lokale archieven en musea. In deze verzameling komen ook Aalst, Brugge, Gent, Kortrijk, Land van Waas, Mechelen, Middenkust, Westhoek aan bod.

- DUNCKER (D.R.), WEISS (H.). *Het hertogdom **Brabant** in kaart en prent*. Tielt-Bussum, 1983.
- RYCKAERT (M.). *Brugge*. Brussel, 1991 (Historische stedenatlas van België).
- HENNE (A.), WAUTERS (A.). *Histoire de la ville de **Bruxelles***. Brussel, 1845, 3 dln. Heruitgave in 5 dln., Brussel, 1968-1972, met tal van plans en een overvloedige iconografie.
- DANCKAERT (L.). *L'évolution territoriale de **Bruxelles**. La cartographie de c. 1550 à 1840*. Brussel, 1968 (de fundamentele plans zijn opgenomen in een portefeuille).
- Bruxelles, Construire et reconstruire. Architecture et aménagement urbain 1780-1914*. Brussel, 1979.
- ABEELS (G.) e.a. *Pierres et rues. **Bruxelles**: croissance urbaine 1780-1980*. Brussel, 1982.
- De plans uit de 19e eeuw en de huidige plans worden hier over elkaar gelegd.
- STENGERS (J.), ed. *Brussel, groei van een hoofdstad*. Antwerpen, 1979.
- SMOLAR-MEYNART (A.), VANRIE (A.), eds. *Brussel. 1000 jaar Brusselaars en hun rijke verleden*. Zwolle, 1998-2000, 21 fasc. (overvloedige iconografie).
- DANCKAERT (L.). *Brussel. Vijf eeuwen cartografie*. Tielt, 1989 (met tal van plans vanaf de 16e eeuw tot 1986).
- BILLEN (C.), DUVOSQUEL (J.-M.). *Brussel*. Antwerpen, 2000.
- WAUTERS (A.). *Histoire des environs de **Bruxelles** ou description des localités qui formaient autrefois l'annexion de cette ville*. Brussel, 1855, 3 dln. (heruitgave in 18 dln., Brussel, 1971-1972: met 8000 documenten, kaarten, plans en iconografie).
- SMOLAR-MEYNART (A.), STENGERS (J.), eds. *Het gewest **Brussel**. Van de oude dorpen tot de stad van nu*. Brussel, 1989.
- RANIERI (L.). *Léopold II urbaniste*. Brussel, 1973.
- Betreft **Brussel** en **Oostende**. Vele plans en foto's uit de archieven van het Koninklijk Paleis.
- DEMEY (T.). *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier*. 1. *Du vouëtement de la Senne à la jonction Nord-Midi*. 2. *De l'Expo '58 au siège de la CEE*. Brussel, 1990-1992, 2 dln.
- DUVOSQUEL (J.-M.), LEMOINE-ISABEAU (C.). *La région de **Comines-Warneton**. Sept siècles de documents cartographiques et iconographiques*. Brussel, 1980.
- Biedt een typologie van kaarten en plans aan die onmisbaar is voor de lokale geschiedschrijving.
- CAULLET (G.). Notules sur la topiconographie de la **Flandre**, in *Annuaire de la Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique*, 1917, p. 131-181.
- JORIS (A.), DE CRAECKER-DUSSART (C.). *Le visage de **Huy**. Choix et commentaire de documents iconographiques anciens XVe-XIXe siècle*. Brussel, 1986.
- Met enkele plans in portefeuille.
- MADDENS (N.), ed. *De geschiedenis van **Kortrijk***. Tielt, 1974.
- GOBERT (T.). *Liège à travers les âges. Les rues de Liège*. Luik, 1924-1929² (heruitgave in 12 dln., Brussel, 1975-1978, met talrijke plans en zichten).
- BREUGELMANS (K.) e.a. *Lier*. Brussel, 1990 (Historische stedenatlas van België).

- VAN ERMEN (E.), VAN MINGROOT (E.), MINNEN (B.), VAN DER EYCKEN (M.). *Limburg in kaart en prent. Historisch cartografisch overzicht van Belgisch en Nederlands Limburg*. Tielt-Weesp, 1985.
- GODENNE (L.). *Malines, jadis et aujourd'hui*. Mechelen, 1908 (heruitgave: Antwerpen, 1973).
Zeer vele illustraties, meestal foto's.
- INSTALLÉ (H.). **Mechelen**. Brussel, 1997 (Historische stedenatlas van België).
Een dl. 2 verscheen in de *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 1996 en beklemtoont de gebouwen, met plannen en tekeningen.
- ISAAC (M.-T.), LEBACQ (E.), eds. *Images de Mons en Hainaut du XVIe au XIXe siècle*. Brussel, 2006.
- GENICOT (L.) e.a. **Namur**. *Le site et les hommes*. Brussel, 1988.
- JACQUES (F.). **Namur en 1784**. *Essai de constitution d'un plan parcellaire*. Namen, 1980.
- DEBAERE (O.). **Stedenatlas: Oostende**. *Een topografisch overzicht van de ontwikkelingen van een fel begeerde havenstad*. Oostende, 2002.
- OSTYN (R.). **Tielt**. Brussel, 1993 (Historische stedenatlas van België).
- LOGIE (J.), PIRENNE (J.-H.) e.a. **Waterloo 1815**. *L'Europe face à Napoléon*. Brussel, 1990.
De auteurs verzamelden een originele topografische iconografie voorzien van commentaren, onder meer een plan van het slagveld op schaal 1/10.000, opge maakt in 1816 door Craan, ingenieur bij het Kadaster van het Dijledepartement. **Wevelgem in beeld**. *Een terugblik*. Wevelgem, 1997.
- LAURENT (R.). *De havens aan de kust en aan het Zwin (doorheen oude plannen en luchtfoto's)*. Brussel, 1986.

3. Bewaring en inventarisering

3.1. Bewaarplaatsen

Kaarten, plannen en iconografische documenten worden op verschillende plaatsen bewaard: het Algemeen Rijksarchief in Brussel (afdeling kaarten en plannen), de Rijksarchieven in de provincies, de Koninklijke Bibliotheek in Brussel (afdeling kaarten en plannen, prentenkabinet), grote provinciale en gemeentelijke bibliotheken en archieven, universitaire bibliotheken, musea of plaatselijke geschiedkundige kringen of verenigingen. Instellingen met gespecialiseerde verzamelingen, zoals het Nationaal Geografisch Instituut, komen later aan bod (zie 5.4). Enkele plaatsen verdienen bijzondere aandacht omdat ze zowel plannen, kaarten als iconografische documenten bezitten.

Brugge. Iconografisch fonds Alexis Verbouwe, Provincie West-Vlaanderen – Dienst voor cultuur (www.west-vlaanderen.be/cultuur). Zie ook de gegevensbank voor beelden en kaarten: www.beeldbankwest-vlaanderen.be.

Brussel. Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Zie de afdeling kaarten en plannen, de afdeling archieven en het prenten-, kaarten- en plannenkabinet.

Gent. Centrale bibliotheek van de Universiteit Gent.

Luik. De kunstverzamelingen van de Université de Liège (waaronder het Wittert-fonds) (www.wittert.ulg.ac.be).

Luik. Bibliothèque des Chiroux. De verzameling kaarten en plannen (ca. 5000 stukken) die geniecapitein Adolphe Dejardin (1818-1892) aan zijn geboortestad heeft nagelaten, wordt bewaard in de Bibliothèque Ulysse Capitaine (www.bib.chiroux-croisiers.liege.be/fonds).

Bergen. Bibliotheek van de Université de Mons – Hainaut.

Enkele buitenlandse bewaarplaatsen zijn buitengewoon interessant voor België.

Berlijn. *Staatsbibliothek zu Berlin*. Sinds 1992 overkoepelt deze instelling de *Deutsche Staatsbibliothek* (in het vroegere Oost-Berlijn) en de *Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz* (in het vroegere West-Berlijn); er zijn wel nog altijd twee sites. In hun respectievelijke *Kartenabteilung* delen ze sinds 1946 de cartotheek die J.-B. Nothomb heeft nagelaten. De kaartenverzameling van J.-B. Nothomb, die van 1845 tot aan zijn dood in 1881 ambassadeur van België in Berlijn was, telt ongeveer 15.000 stukken. Marcel WATELET heeft hieruit uitgebreid geput.

Parijs.

LE MOËL (M.), ROCHET (C.-F.). *Archives nationales. Catalogue général des cartes, plans et dessins d'architecture. Série N, t. 4: Pays étrangers*. Parijs, 1974.

DUCHESNE (A.). *Les Archives de la Guerre et de la Marine à Paris et l'histoire de Belgique*. Brussel, 1963.

DEPAUW (C.). *Cartes et plans relatifs à l'actuelle province de Hainaut conservés dans les collections parisiennes. Archives nationales. Service historique de l'Armée de terre*. Brussel, 1999.

PETITJEAN (B.). *Les cartes et plans conservés à Paris concernant la province de Luxembourg*. Brussel, 1999.

3.2. Inventarissen

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE BRUSSEL

GACHARD (L.-P.). *Inventaire des cartes et plans manuscrits et gravés qui sont conservés aux Archives générales du Royaume*. Brussel, 1848 en 1879.

PIOT (C.). *Inventaire des cartes et plans manuscrits. Deuxième supplément*. Brussel, 1997 (heruitgave).

PIOT (C.). *Troisième supplément à l'inventaire des cartes et plans*. Brussel, 1879.

Cartes et plans (inventaire manuscrit), t. 1: *Première partie*; t. 2: *Deuxième partie*. Brussel, 1988, 2 dln.

PIOT (C.). *Inventaire des cartes et plans gravés. Deuxième supplément*. Brussel, 1997 (heruitgave).

JANSSENS (L.), DEVOLDER (K.). *Catalogus van de topografisch-historische Atlas*. Brussel, 1991-2003, 7 dln.

Elk deel beschrijft 500 nummers, goed voor in totaal 3500 stuks.

RIJKSARCHIEVEN IN DE PROVINCIES

- VANDEPUTTE (V.) e.a. *Inventaris van kaarten en plans uit het archief van de provincie Oost-Vlaanderen*. Brussel, 1998 (Toegangen in beperkte oplage).
Kaarten en plans. Brussel, 1992 (Toegangen in beperkte oplage – Rijksarchief te Brugge).
- HUYS (E.). *Catalogus van de verzameling kaarten en plannen van het Rijksarchief te Brugge*. Brussel, 1996.
- DEWITTE (R.). *Catalogue des cartes et plans de la collection Karel Mestdagh [aux Archives de l'Etat à Bruges]*. Brussel, 1935.
- MOENAERT (D.). *Inventaris van microfilms van de verzameling kaarten en plattegronden Mestdagh*. Brussel, 1996 (Toegangen in beperkte oplage – Rijksarchief te Brugge).
- VANDERMEERSCH (P.-C.). *Inventaire des cartes et plans conservés aux archives de la Flandre orientale, accompagné de notes et d'éclaircissements*. Brussel, 1850 (heruitgave: Brussel, 1999).
- WARLOP (E.). *Verzameling kaarten en plans (1616-1971)*. Brussel, 1989 (Toegangen in beperkte oplage – Rijksarchief te Kortrijk).
- DEVILLERS (L.). *Inventaire des cartes et plans, manuscrits et gravés, qui sont conservés au dépôt provincial des Archives de l'Etat à Mons*. Bergen, 1870.–
 Id., *Supplément (...)*. Bergen, 1896.
- DUMONT (C.), DELBECQ-POPULAIRE (D.). *Archives de l'Etat à Mons. Inventaire des cartes et plans, manuscrits et gravés. Second supplément*. Brussel, 1981.
- DECRIJS (M.), VAN ISTERDAEL (H.). *Catalogus van de topografisch-historische atlas*. Brussel, 1998 (Rijksarchief te Ronse, vanaf 2009 bewaard op het Rijksarchief te Gent).

GEMEENTEARCHIEVEN EN ANDERE DEPOTS

- SCHOUTET (A.). *Stadsarchief Brugge. Catalogus van kaarten en plannen*. Brugge, 1972.
- SEVRIN (R.), DESREUMAUX (R.). *Les cartes et plans terriers conservés aux Archives capitulaires de Tournai. Leur intérêt géographique*, in *Annales de la Société royale d'Histoire et d'Archéologie de Tournai*, 1977, p. 9-75.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK ALBERT I

- HISSETTE (L.). *Vues et plans de villes, châteaux, monastères et monuments dans les collections du Cabinet des estampes*. Brussel, 1917.
- ELKHADEM (H.), ed. *Inventaire raisonné des collections cartographiques Vandermaelen conservées à la Bibliothèque royale de Belgique*:
- Dl. 1: FINCŒUR (M.-B.), SILVESTRE (M.). *Cartes de Belgique*. Brussel, 1994.
- Dl. 2: CHANTRENNE (C.), OP DE BEECK (B.). *Carte topographique de la Belgique au 1:20 000*. Brussel, 1994.
- Dl. 3: FINCŒUR (M.-B.), SILVESTRE (M.). *Villes et communes de Belgique (hors Bruxelles)*. Brussel, 1999.
- Beschrijft honderden stadsplannen waaronder de Kadastrale atlas.
- Dl. 4: IDEM. *Bruxelles*. Brussel, 2000.

Toont de grote variëteit van de plans uitgegeven door Vandermaelen: het kadaster van de stad en de naburige gemeenten, de plans in verband met de uitbreiding, de urbanisatie en de verfraaiing van de stad, de spoorwegexpansie en de toeristische plans.

UNIVERSITEITEN EN ANDERE BIBLIOTHEKEN

MILIS-PROOST (G.). *Rijksuniversiteit te Gent. Centrale Bibliotheek. Inventaris der kaarten en globes.* Gent, 1967.

LAVOYE (M.). *Contribution à l'iconographie de la province de Liège. Catalogue des dessins du XVIIe siècle au XXe siècle conservés à la Bibliothèque de l'Université de Liège.* Luik, 1970.

PIÉRARD (C.). *Bibliothèque de l'Université de l'Etat à Mons. Inventaire sommaire des cartes et plans.* Bergen, 1973.

DEPOITRE (F.), SEVRIN (R.). *Les plans de Tournai.* Doornik, 1995.

Inventaris van de verzameling van de bibliotheek van de stad Doornik.

MUSEA

COLIN (P.). *Vues de villes, châteaux, monastères et monuments publics dans les collections des Musées royaux de peinture et de sculpture.* Brussel, 1916.

Betreft de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel.

4. Plannen

Vanaf de 18e eeuw worden kaarten gemaakt op basis van opmetingen op het terrein of van schaalplannen, wat meteen ook verklaart waarom ze hier als eerste aan bod komen.

4.1. Perceelplannen op schaal van één of meer gemeenten

4.1.1. Antecedenten

De eerste precieze plannen duiken op aan het einde van de 14e eeuw: het gaat om plannen van de kastelen van Waasten (ca. 1390) en van Kortrijk (1394). Op een echte bundel van stadsplannen is het dan nog meer dan twee eeuwen wachten: vanaf 1560 maakt geograaf Jacob van Deventer op vraag van Filips II systematisch plannen van ettelijke honderden steden uit de Nederlanden, allemaal op dezelfde schaal (1:8000). Ook in het monumentale werk *Civitates orbis terrarum* van Braun en Hogenberg, dat tussen 1572 en 1618 in Keulen wordt gepubliceerd, zijn plannen en afbeeldingen van steden opgenomen. Dat geldt ook voor de opeenvolgende uitgaven van *Descrittione (...) di tutti i Paesi Bassi* van Guicciardini vanaf 1567. In 1649 geeft Johan Blaeu zijn befaamde *Toonneel der steden* uit.

De eerste kaartboeken van domeinen van burgerlijke en kerkelijke eigenaars duiken bij ons in 1590 op. Dan laat hertog Charles de Croÿ een kaartboek maken van zijn heerlijkheden van Komen en Halluin (perceelplannen met echte leggers). Dit gebruik vindt tot het einde van het Ancien Régime almaar meer ingang, vooral in Vlaanderen, Henegouwen en Brabant. Kaartboeken van parochies en

kleine steden nemen in de tweede helft van de 17e eeuw een hoge vlucht nadat de staten Vlaanderen (1660) en Brabant (1683) de opmaak ervan verplichten om de grondslag van de grondbelasting vast te stellen. Sommige plaatsen laten regelmatig perceelatlanten maken. Omdat de percelen volgens hun bestemming zijn ingekleurd, zijn ze vlot te interpreteren.

VAN DER HAEGEN (H.), DAELEMANS (F.), VAN ERMEN (E.), eds. *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16^e-18^e eeuw). Handelingen van de studiedag 20 september 1985*. Brussel, 1986.

DUVOSQUEL (J.-M.). La reconstruction du château de Warneton (in voorbereiding).

PAUWELS (P.G.). Het nieuw kasteel van Kortrijk 1394-1684, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, 1983, p. 5-138.

RUELENS (C.) e.a. *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle. Plans du géographe Jacques de Deventer*. Brussel, 1884-1924, 24 afl.

KOEMAN (C.), VISSER (J.C.), eds. *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Reproducties van de minuten en de netkaarten van 222 steden en 17 provinciën vervaardigd door Jacob van Deventer tussen 1558 en 1570*. Alphen-aan-de-Rijn, 1990-1994.

TOUWAIDE (R.H.). Les éditions belges de la Description des Pays-Bas par Lodovico Guicciardini. Analyse iconographique et typographique, in *De Gulden Passer*, 1965, p. 135-148; 1970, p. 40-83 en 1971, p. 29-62.

DUVOSQUEL (J.-M.), ed. *Albums de Croÿ*. Brussel, 1985-1996, 26 dln.

Uitgave van ongeveer 2500 gouaches, tussen 1595 en 1610 voor hertog Charles de Croÿ gemaakt. Het gaat om de volledige graafschappen Henegouwen en Namen, de streek van Doornik en delen van Brabant en Vlaanderen.

VERHULST (A.). *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*. Brussel, 1995.

Mooi voorbeeld wat een vergelijkende studie van kaarten en plannen uit de 16^e tot de 19^e eeuw kan opleveren.

Van grote steden zijn pas veel later perceelplannen beschikbaar: van Brussel omstreeks 1760, van Hoei in 1766, van Lier in 1777 en van Nijvel in 1787. Kleine steden zijn hier voorlopers, zoals Tiel in 1635 en Kortrijk *extra muros* in 1770-1775. In 1786 vraagt Jozef II in het kader van zijn parochiehervorming aan de steden om een plan op te maken met de oude parochiegeografie en met aanpingsvoorstellen: heel wat steden gaan op dit verzoek in en dienen speciaal opge maakte perceelplannen in. Al deze documenten dateren van voor de industriële revolutie en vormen een onontbeerlijk uitgangspunt om de evolutie van de huidige steden en dorpen te bestuderen.

DUVOSQUEL (J.-M.). Cadastres de paroisses en Belgique et dans la France du nord aux XVIIe et XVIIIe siècles, in BRUNET (G.), GUYOTJEANNIN (O.), MORICEAU (J.-M.), eds. *Terriers et plans-terriers du XIIIe au XVIIIe siècle. Actes du colloque de Paris (23-25 septembre 1998)*. Rennes-Parijs, 2002, p. 103-115.

Voor stadsplannen van het einde van de 18e eeuw, zie:

Plan de la ville de Huy avec ses faubourgs, rues et maisons, dressé en avril 1766 par Arnold DUMOULIN, arpenteur juré. Het originele plan is verloren gegaan, maar DUBOIS (R.) heeft het gereproduceerd: De stad Hoei in de 18e eeuw, in *Annales du Cercle hutois des Sciences et des Beaux-Arts*, 1895, p. 117-231.

HOEBANX (J.-J.). Nous soussignés, François, Antoine et Jean-Joseph Brakman, géomètres jurés de résidence à Nivelles, in *Annales de la Société royale d'Archéologie, d'Histoire et de Folklore de Nivelles et du Brabant wallon*, 1994, p. 21-78.

Geeft uitleg bij en reproduceert het plan uit 1787.

Historici zijn er trouwens in geslaagd om een plan te reconstrueren voor het einde van de 18e eeuw aan de hand van geschreven documenten uit die tijd en op basis van het oorspronkelijke kadaster uit 1835 (zie 4.1.2.1):

JACQUES (F.). *Namur en 1784. Paroisses, rues, immeubles propriétaires et essai de constitution d'un plan parcellaire.* Namen, 1980.

BOURGEOIS (J.). *Le terrier de la commune de Warneton-Belgique de 1797-1798.* Komen-Waasten, 1982, 1 dl. + 1 portefeuille met plannen.

4.1.2. Kadaster en afgeleide documenten

4.1.2.1. Kadaster

In 1795 annexeert Frankrijk de Oostenrijkse Nederlanden. Vanaf dan gelden de wetten van de Republiek in de “départements réunis” (aangehechte departementen). Omdat de *Refonte générale des matrices de rôles fonciers* (Algemene herziening van de leggers voor grondbelasting) op grond van de verklaringen van de eigenaars (1801) mislukt, beveelt het Consulaat per gemeente de opstelling van een algemeen kadaster met teeltblokken (1803). Van deze plannen op schaal 1:5000 worden telkens drie exemplaren gemaakt: één voor het ministerie dat nu op de “Service historique de l'Armée de terre” in Vincennes wordt bewaard (meteen ook de meest volledige collectie); één voor de departementsraad van het kadaster dat doorgaans door de provinciale directie van het kadaster aan het provinciale Rijksarchief is overgemaakt; en een laatste exemplaar voor het gemeentebestuur, dat nu ook vaak in het provinciale Rijksarchief is terug te vinden. De hele operatie wordt echter stopgezet omdat de documenten geen onderscheid maken tussen eigenaars en dus niet precies genoeg zijn. Napoleon beslist in 1808 om helemaal opnieuw te beginnen met de opmaak van een algemeen kadasterplan op basis van opmetingen en schattingen van percelen in alle gemeenten. Nog voor het einde van het Franse regime beschikken steden en gemeenten over kadasterplannen. De werkzaamheden worden in 1814 stopgezet en vervolgens onder het Hollandse bewind opnieuw voortgezet. In 1830 zijn bijna alle plannen klaar. Naargelang van de uitgestrektheid van het grondgebied zijn er per gemeente meerdere bladen beschikbaar omdat het hele kadaster op schaal 1:5000 wordt opgemaakt (als de dichtheid van het plan dit vereist – in stadscentra of dorpskernen bijvoorbeeld – grijpt men zelfs terug naar schaal 1:2500 of 1:1250). Elk perceel heeft een nummer dat verwijst naar registers 208 en 212 van het Kadaster met alle noodzakelijke inlichtingen (naam van de eigenaar, opper-

vlakke, bestemming). Een gemeentelijk assembleerplan op schaal 1:10.000 geeft de verdeling van het grondgebied in secties weer en de grenzen van de oppervlakken voor elk blad. In tegenstelling tot Ancien Régimeplannen zijn de plannen van het Kadaster uitgevoerd in zwarte inkt en niet ingekleurd. Het opstellen en actualiseren van de leggers neemt ettelijke jaren in beslag, waardoor het zogenoemde primitief kadaster pas enkele jaren na de Belgische onafhankelijkheid in gebruik wordt genomen (1833-1835 in zeven provincies en pas in 1843 voor Limburg en Luxemburg). Van enkele gemeenten worden omstreeks 1811-1818 kopieën van plannen gebundeld in een *Atlas portatif* (Zakatlas), waarvan nog enkele exemplaren bestaan. De plannen van het primitief kadaster vermelden geen wijzigingen die doorheen de jaren zijn doorgevoerd: die worden voor elke gemeente in jaarlijkse opmetingsschetsen (model 207) vastgelegd. Het gaat om een schets die van elk perceel de oorspronkelijke en de nieuwe situatie vastlegt. Het is wachten tot de jaren 1950 op geactualiseerde plannen van de volledige gemeente, getekend op calque. Vanaf de jaren 1970 wordt er elk jaar een geactualiseerd plan gemaakt. Meer uitleg over de administratie van het Kadaster in het hoofdstuk over de FOD Financiën.

Plannen en leggers kunnen op de verschillende provinciale directies van het Kadaster worden geraadpleegd (voor alle gemeenten met taalfaciliteiten kan men hiervoor in Brussel terecht, waar de directie tweetalig is).

De plannen van het primitief kadaster en van het huidige kadaster zijn intussen gedigitaliseerd en naast tal van andere documenten onder bepaalde voorwaarden toegankelijk op de uitgebreide cartografische portaalsites van de drie gewesten: het AGIV of Agentschap voor geografische informatie voor Vlaanderen (www.agiv.be) met onder meer het CADMAP (het actuele digitale kadastrale perceelplan), het CIBG of Centrum voor Informatica van het Brusselse Gewest (www.cibg.irisnet.be, rubriek UrbIS) en het “Ministère de l'Équipement et des transports” (MET) voor het Waalse Gewest (www.patrimoine.met.wallonie, rubriek “cartothèque”). Op deze sites kan ook actuele informatie worden geraadpleegd: leggers uit het kadaster, luchtfoto's, orthoplannen en topografische kaarten. Hierover later meer.

HANNES (J.). De voorbereiding van het parcellair kadaster. Een bronnenstudie, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1967, nr. 80, p. 81-90.

Hierin vindt men de lijst met dossiers en de lijst met *Atlas portatifs* voor de provincie Antwerpen.

VERHULST (A.-E.). Kadastrale archieven en plaatselijke geschiedenis, in *Cultureel Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen*, 1954, p. 205-235 en 303-310.

Geeft een lijst van gemeenten in deze provincie waarvan de dossiers werden bewaard.

CHALLE (J.-P.). Het oorspronkelijk kadaster en zijn gebruik, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1973, nr. 105, p. 149-164.

DUMONT (C.). *Plans du cadastre de la province de Hainaut*. Brussel, 1992.

4.1.2.2. Reducties van kadasterplannen

Onder het Hollandse bewind worden tal van kadasterplannen verkleind naar schaal 1:25.000 om een algemene landkaart te maken, beter bekend als *Militaire verkenningen* (zie 5.3). Al deze documenten die tot op vandaag onuitgegeven zijn, bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

Met het oog op de opmaak van een nieuwe stafkaart van het land (zie 5.3) verkleint het Krijgs- en Topografisch Depot kadasterplannen naar schaal 1:20.000. Het bestaan van deze verzameling bij het Nationaal Geografisch Instituut in Brussel is pas enkel decennia geleden aan het licht gekomen. Elke gemeente heeft een blad met daarop het perceelplan zonder nummering. Omdat de percelen volgens hun bestemming zijn ingekleurd, zijn deze reducties in feite een synthese van het kadasterplan (lijnen) en de leggers (kleuren). Op heel wat van deze reducties die vanaf 1840 beschikbaar zijn (behalve voor de provincies Limburg en Luxemburg), staat het jaartal 1854 vermeld, het jaar waarin de laatste herziening plaatsvindt. Bij het NGI kan van deze reducties een fotografische reproductie in kleur of een scan op cd-rom worden aangevraagd.

De kaarten op schaal 1:14.400 bij het verdrag van Kortrijk (1820), dat de grens tussen Frankrijk en de Nederlanden vastlegt, zijn echte perceelplannen met als extra kenmerk dat ze grensoverschrijdend zijn. Doorgaans beslaan ze een gebied dat zich tot twee en een halve kilometer aan weerszijden van de landgrens uitstrekt. In Frankrijk (Ministerie van Buitenlandse zaken) en in Nederland zijn nog verschillende reeksen beschikbaar. Het officiële Nederlandse exemplaar op 84 bladen werd aan het Algemeen Rijksarchief in Brussel overgedragen. Elke gemeente die erop voorkomt, beschikt over een fragment, net als de provinciale en departementale overheden. In 1815 wordt op een vergelijkbare manier de grens tussen de Nederlanden en Pruisen vastgelegd en in 1843 de grens tussen Nederland en België (kaart op schaal 1:10.000 waarvan een exemplaar op het Ministerie van Buitenlandse zaken in Brussel wordt bewaard).

VAN DER HAEGEN (H.). De kadastrale reducties van de Belgische gemeenten op schaal 1/20.000, in *Limburg*, 1990, p. 159-176.

Grensverdrag 1820. Brussel, 1992 (Toegangen in beperkte oplage – Algemeen Rijksarchief te Brussel).

Inventaris van documenten en kaarten die de Nederlandse regering aan België heeft teruggegeven.

DE BRUYNE (A. en J.). Over grenzen en grenspalen [tussen België en Pruisen], in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1995, nr. 191, p. 39-67.

INDEKEU (B.). Grenskaarten België-Nederland uit de periode 1831-1843, in *Limburg*, 1990, p. 151-152.

4.1.2.3. Publicatie van het kadaster

Om kadasterplannen voor een breder publiek toegankelijk te maken, gaan twee privépersonen over tot de publicatie ervan. Philippe Vandermaelen, zaakvoerder van het “Etablissement géographique de Bruxelles”, vat het ambitieuze plan op om een *Atlas cadastral du Royaume de Belgique* op schaal 1:5000 uit te geven. Na de uitgave in 1837-1838 van 122 bladen van 95 Brabantse gemeenten

met onder meer alle gemeenten van het huidige Brussels Hoofdstedelijk Gewest, met uitzondering van Brussel stad, wordt de reeks stopgezet. De koppige Vandermaelen plant vervolgens een *Cadastrre parcellaire de la Belgique* op schaal 1:2500: tussen 1844 en 1847 komen maar 42 Brabantse gemeenten aan bod (litho's van veertien gemeenten in 1844-1845 en autografie van achtentwintig gemeenten in 1846-1847). De plannen van sommige gemeenten komen in de beide reeksen voor (er bestaan exemplaren die met aquarel zijn ingekleurd). Samen met de plannen worden ook de leggers uitgegeven. Een lijst met de uitgegeven plannen komt voor in *Bibliographie nationale. Dictionnaire des écrivains belges et catalogue de leurs publications, 1830-1880*, Brussel, 1910, dl. 4, p. 91-95. Ze zijn uiterst nauwkeurig beschreven en gedateerd door Michel-Benoît Fincœur en Marguerite Silvestre (zie 3.2).

In diezelfde periode begint Philippe-Christian Popp, een voormalige controleur bij het kadaster die zich als drukker in Brugge heeft gevestigd, vanaf 1842 met de uitgave in monochrome lithografie van een *Atlas cadastral parcellaire de la Belgique* op schaal 1:5000 (enkele plannen op schaal 1:7500). Als de dichtheid van het perceelplan dit vereist, worden de schalen 1:2500 of 1:1250 gehanteerd. Ook de leggers worden uitgegeven. Na het overlijden van Popp in 1879 werkt zijn weduwe de provincie Luik af. De verzameling omvat uiteindelijk 1787 gemeenten (in 2247 plannen) van de in totaal 2566 gemeenten. De provincies Brabant (338 gemeenten), West-Vlaanderen (206), Oost-Vlaanderen (290), Henegouwen (435) en Luik (332) zijn volledig. Antwerpen is slechts gedeeltelijk klaar (86 gemeenten van de arrondissementen Antwerpen en Mechelen). Met de provincies Limburg, Luxemburg en Namen moest hij nog beginnen. De lijst met de uitgegeven plannen komt voor in *Bibliographie nationale*, dl. 3, Brussel, 1897, p. 170-176. Op enkele uitzonderingen na komt er geen datum voor op de plannen van Popp, maar ze kunnen toch worden gedateerd: zie PIÉRARD (C.). Quelle est la date du plan cadastral de Mons dressé par P.-C. Popp?, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, 1978, p. 303-310, die hierin verschillende manieren toelicht. De Popp-plannen kunnen online worden geraadpleegd op de website van de Koninklijke Bibliotheek en voor het Waalse Gewest op patrimoine.met.wallonie.be.

Prof. René Tavernier (Universiteit Gent) laat omstreeks 1953 de kadasterplannen van 456 gemeenten in de provincies Antwerpen, Limburg, Luxemburg en Namen die niet door Popp zijn uitgegeven, op calque kopiëren. Deze kopieën worden daarna gebruikt om de bodemkaart van België te maken. Ze worden bewaard op het departement geologie van de Universiteit Gent (Prof. Van Ranst), waar een kopie kan worden aangevraagd. Een afdruk wordt bewaard in de Centrale bibliotheek van de Universiteit Gent (Krt. 1500, inv. nr. 1398). Vermeldenswaard is ook nog het werk van een inspecteur van het kadaster over de provincie Oost-Vlaanderen:

GERARD (P.). *Kadastrale atlas der provincie Oost-Vlaanderen op de schaal van 1/2500*. Gent, z.j.

Betreft onder meer de gemeenten Beveren (10 bladen), Hamme (14) en Kallo (17).

MOSSELMANS (J.). *Philippe Vandermaelen, son atlas cadastral, son atlas parcellaire, sa contribution à la confection des atlas des chemins vicinaux*. Brussel, 1995.

- HANNES (J.). De «Atlas cadastral parcellaire de la Belgique» van P.-C. Popp. Zijn betekenis voor de historische geografie der gemeenten, in *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1968, nr. 85, p. 137-146.
- VAN DEN ABEELE (A.). Enkele lichten op het kadastraal plan van de stad Brugge door P.C. Popp, in *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1970, nr. 93, p. 151-163.
- JANSSENS (L.). *Popp-kaarten op het Algemeen Rijksarchief*. Brussel, 1995 (Toegangen in beperkte oplage – Rijksarchief te Brugge).
Inventaris van de kaarten Popp. Arrondissement Brugge, Veurne, Ieper en Kortrijk (1840-1850). Brussel, 1992 (Toegangen in beperkte oplage – Rijksarchief te Brugge).
- MOENAERT (D.). *Inventaris van microfilms van de verzameling kaarten Popp*. Brussel, 1996 (Toegangen in beperkte oplage).
 De parcellaire plans van sommige steden werden uitgegeven buiten deze verzamelingen: Ziehier enkele voorbeelden:
- Plan géométrique parcellaire de la ville d'Anvers dressé en 1846 par l'inspecteur du Cadastre de la province F.A. Losson à l'échelle de 1 à 2500 mètres. Lithographie de D. Avanzo et Ce à Liège. Déposé à Moll le 3 janvier 1848.*
- Plan géométrique de la ville d'Anvers, dressé et publié en vertu d'autorisation ministérielle par le géomètre Valerius Jouan. Lithographié par V. Corvilain à Bruxelles. Imprimé par J. Vander Borgh à Bruxelles.*
- Plan géométrique parcellaire et de nivellement de la ville d'Anvers et des communes limitrophes dressé et gravé à l'échelle de 1 à 5000 par Alouis Scheepers, conducteur des travaux communaux. Publié sous les auspices de l'administration communale, 1868.* Een 2e uitgave verschijnt in 1869 met aanpassing van de straatnamen; de opeenvolgende latere uitgaven (1871, 1873, 1874, 1877, 1880, 1881, 1885 et 1886) zijn interessant omdat ze de verschillende wijzigingen van de stad registreren.
- Plan géométrique de la ville de Bruxelles dressé en 1835 par W.B. Craan, ancien ingénieur vérificateur du Cadastre de la province de Brabant.* Brussel, 1836.
 Plan op schaal 1:2500 in 4 bladen, vergezeld door drie bladen die de naam van de straten en de belangrijkste gebouwen weergeven. Werd heruitgegeven met aanpassingen in 1848. Ca. 1836 heeft Vandermaelen in één enkel blad het plan van Craan heruitgegeven, herleid op schaal 1:5000 zonder het parcellaire plan af te beelden (vele latere uitgaven, onder meer in 1842, 1844 en 1848).
- GÉRARD (P.). *Plan parcellaire de Gand et partie de sa banlieue échelle 1:2500*. Gent, 1855, 4 bladen.
- Plan der stad Kortryk opgedragen aan den W.E.G. heer Lipkens, hoofd ingenieur van 't Kadaster, gemeten en overgesteld ten jaare 1822 door C. Cierckens – Schaal van 1 voor 3.000 ellen.* Parijs, 1830.
- Plan de la ville de Courtrai dressé par W.J. Henry, géomètre de 1re classe du Cadastre. 1850. Echelle de 1 à 3000 mètres.* Kortrijk, 1850.
- Plan parcellaire de la ville de Mons, capitale de la province de Hainaut (...). Levé par A.E.E. Goffaux, géomètre de première classe, gravé par Jamot.* Brussel, 1828.

Plan de la ville de Namur. Dressé par MM. Debarsy et Leroy, géomètres. Publié par A. Tessaro, marchand d'estampes. Luik, ca. 1840, één blad op schaal 1:2500.

Plan de la ville de Namur et de ses environs, dressé à l'échelle de 1 à 2500 par H.-J. Rolin, commis de 1re classe des Ponts et Chaussées, 1868. Brussel, 1868.

Plan géométrique de Tournai, dressé d'après les opérations cadastrales par Ud. Picquet, lithographié à l'Etablissement géographique de Bruxelles, fondé par Ph. Vandermaelen en 1830, et publié par les soins de F. Simonot. 1838, op schaal 1:2500 (2 bladen).

Plan géométrique de la ville de Tournai, dressé à l'échelle de 1 à 5000 mètres par Ud. Picquet, géomètre. 1854 (1 blad). Nieuwe uitgave in 1870.

Het Militair Cartografisch Instituut (vandaag Nationaal Geografisch Instituut, zie 5.4) heeft eveneens een parcellair plan uitgegeven: *Bruxelles, ses environs. – 1881*, op schaal 1:5000 (4 bladen), die verschillende aangepaste heruitgaven kende in 1893, 1894 en 1898.

4.1.2.4. Afgeleide documenten

Kadasterplannen vormen het uitgangspunt voor andere documenten. Een wet uit 1841 legt gemeenten de verplichting op om binnen een termijn van twee jaar “algemene rooi- en afpalingsplannen voor buurtwegen” op te maken. De uitvoering van deze *Atlas des chemins vicinaux* wordt toevertrouwd aan Henri Heuschling, inspecteur bij het Kadaster voor Brabant. Na goedkeuring door de bestendige deputatie (in 1845, behalve in Luxemburg en Limburg), beschikt elke landelijke gemeente van die tijd (de wet geldt natuurlijk niet voor steden) over een werkinstrument dat in het hele land op dezelfde manier is opgebouwd: een algemeen plan van het grondgebied van de gemeente op schaal 1:10.000, een wisselend aantal detailplannen op schaal 1:2500 en een aantal tabellen (nummering en beschrijving van wegen, informatie over percelen die aan de wegen grenzen), dit alles in een volume gebundeld. De plannen zijn gedeeltelijke kopieën van het primitief kadaster en de tabelgegevens komen uit de leggers. Alleen de nummering van de percelen is anders, maar een concordantietabel helpt bij het naslaan. Er zijn twee exemplaren van deze atlas gemaakt: het ene wordt door het gemeentebestuur bewaard (meestal op de technische dienst), het andere door de griffie van het provinciaal gouvernement (nu soms door de dienst wegen). De wet zegt niets over het vastleggen van latere wijzigingen: sommige gemeenten tekenen ze er ruwweg bij. De wetgeving geldt alleen voor de toenmalige landelijke gemeenten of voor de randgemeenten buiten steden. Sommige gemeenten die sindsdien sterk zijn uitgedeind of oude dorpen die vandaag deel uitmaken van een stedelijke agglomeratie hebben ooit een atlas gekregen, maar die is soms verloren gegaan omdat die vandaag niet meer wordt gebruikt. De atlas is nooit vernieuwd.

Hierna een stand van zaken van de provinciale collecties.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest: de 18 atlassen (bestaat niet voor Brussel) worden bewaard op het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (zie adressenlijst achteraan dit boek). Er is een versie op microfilm vastgelegd.

Antwerpen: de atlas van alle gemeenten is ingescand en kan online worden geraadpleegd ([www.provant.be/bestuur/grondgebied/gis/atlas buurtwegen](http://www.provant.be/bestuur/grondgebied/gis/atlas_buurtwegen)). De volledige verzameling is op cd-rom te koop.

Waals-Brabant: geen scanoperatie gepland.

Vlaams-Brabant: alle atlassen zijn ingescand en de digitale versie kan online worden geraadpleegd door gemeentebesturen en mits toestemming ook door particulieren.

West-Vlaanderen: alle atlassen zijn ingescand (www.west-vlaanderen.be/archiefdienst). De originelen worden in het provinciearchief bewaard. Daar is een microfilm en een cd-rom beschikbaar.

Oost-Vlaanderen: alle atlassen kunnen online worden geraadpleegd (www.oost-vlaanderen.be/buurtwegen/digitaal).

Henegouwen: alle atlassen die in het provinciearchief worden bewaard, zijn ingescand en zullen vanaf 2010 online kunnen worden geraadpleegd.

Luik: het inscannen door de technische dienst van de provincie is gepland.

Limburg: alle atlassen zijn ingescand. Een kopie op cd-rom kan worden aangekocht.

Namen: alle atlassen zijn door de technische dienst van de provincie ingescand. Het publiek kan alleen kopieën op papier raadplegen.

Luxemburg: de atlassen zullen door de technische dienst van de provincie worden ingescand en zullen later op de arcims-server online worden gezet.

De wet van 7 mei 1877 verplicht elke gemeente om een *Atlas der onbevaarbare en onvlotbare waterlopen* op te stellen in drie exemplaren: een voor het gemeentebestuur, een voor het provinciaal gouvernement en een derde exemplaar, dat doorgaans in het Algemeen Rijksarchief wordt bewaard (Ministerie van Binnenlandse zaken). Soms is de collectie van de provincie overgemaakt aan het Rijksarchief (dit is onder meer in Aarlen gebeurd met de collectie van de provincie Luxemburg) omdat deze documenten na 1955 in onbruik raken nadat bij wet een vervanging van de atlassen is bevolen. Iedere serie bevat van elke gemeente één boekdeel met een assembleerplan (op schaal 1:5000 of 1:10.000), detailplannen (op schaal 1:2500) en een beschrijving van de waterlopen. Bevaarbare waterlopen (stromen, rivieren en kanalen) komen er niet op voor omdat die onder de bevoegdheid van de staat vallen.

YANTE (J.-M.). Les atlas, outils de gestion administrative. Deux réalisations belges du 19e siècle, in *Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte*, 1997, p. 109-120.

YANTE (J.-M.). De atlassen van de buurtwegen (ca. 1841-1845). Een miskend cartografisch patrimonium, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1995, nr. 193, p. 43-73.

VANNIEUWENHUYSE (J.). *In goede banen? De Provincie West-Vlaanderen en het beheer van de buurtwegen, 1800-heden*. Brugge-De Panne, 2005.

VANNIEUWENHUYSE (J.). *In kaart gebracht. De Provincie West-Vlaanderen en het beheer van de onbevaarbare waterlopen 1800-heden*. Brugge, 2001.

4.1.3. Verticale luchtfoto's

Luchtfotografie vormt een nieuw uitgangspunt om gedetailleerde kaarten op te stellen. Vandaag komen daar ook nog satellietbeelden bij. Bij verticale lucht-

fotografie wordt een min of meer uitgestrekt gebied (enkele vierkante kilometer groot) in beeld gebracht met opnamen langs een verticale as.

4.1.3.1. Voor de introductie van vliegtuigen

Foto's die vanuit een vliegtuig worden genomen, raken vanaf 1915 ingeburgerd. Militaire behoeften zorgen dat op dit vlak snel grote vooruitgang wordt geboekt. Daarvoor maken militairen gebruik van weinig discrete luchtvaartuigen of van kabelballons van waaruit ze het door de vijand gecontroleerde grondgebied kunnen observeren.

GODERUS (A.). Le cerf-volant photographe, in *Bulletin de l'Association belge de Photographie*, oktober 1905, nr. 10.

De auteur, die enkele clichés reproduceert, is actief in de regio Gent.

DE BEAUFFORT (G.). René Desclée et la photographie aérienne par cerf-volant, in DESCLÉE (B.), ed. *René Desclée, photographe tournaisien (1868-1953)*. Doornik, 1988.

Foto's die tussen 1910 en 1939 boven Doornik werden genomen.

4.1.3.2. Het begin van het vliegwezen en de beide wereldoorlogen

Door de Eerste Wereldoorlog beleeft de nog prille discipline van de luchtfotografie een snelle technische evolutie. Luchtfotografie is immers uiterst belangrijk voor een grootschalige observatie van het slagveld en van de vijandelijke linies die al heel snel vastliggen. De gevechtszone is uitgebreid in beeld gebracht: alleen al van de gemeente Komen-Waasten zijn in Beierse archieven meer dan 5500 verticale en schuine opnamen teruggevonden.

Recent onderzoek aan de Universiteit Gent onder leiding van Prof. Jean Bourgeois heeft aangetoond hoe waardevol deze documenten zijn voor de topografie, de geschiedenis van het landschap en de archeologie.

Alle oorlogvoerende legers voeren verkenningmissies uit. De grootste verzameling in België (meer dan 50.000 foto's genomen door de Belgische Luchtmacht) bevindt zich in het Legermuseum in Brussel. Het *Imperial War Museum* in Londen bezit 135.000 foto's van de *Royal Air Force* van Frankrijk en België: 2472 foto's dateren van 1915, 14.001 van 1916, 52.537 van 1917 en 64.078 van 1918. De verschillende landen van het voormalige Britse rijk herbergen schatten voor onze contreien: bijvoorbeeld het *Australian War Memorial* in Canberra (16.000 foto's), het *Musée canadien de la Guerre* in Ottawa. In Frankrijk wordt het merendeel van de luchtfoto's door het *Département de l'Armée de l'air* op de *Service historique de la Défense* in Vincennes bewaard (*Centre historique des Archives*). In Duitsland worden de verzamelingen in de hoofdsteden van de toenmalige Duitse vorstendommen en staten bewaard. Heel bekend is het *Bayerisches Hauptstaatsarchiv (Abteilung 4: Kriegsarchiv)* in München (ongeveer 300.000 luchtfoto's van België en Frankrijk), het *Bundesarchiv* in Koblenz en het *Bundesarchiv-Militärarchiv* in Freiburg en Stuttgart. Het *National Archives and Records Administration* (NARA) in Washington DC heeft een verzameling van 16.000 foto's van onze streek. De meeste foto's dateren van 1918. Voorts bezit het nog heel wat fotodocumenten uit Duitsland.

Verschillende privécollecties zijn nagelaten aan openbare instellingen, zoals de universiteit in het Canadese Victoria. Het documentatiecentrum van het In Flanders Fields Museum in Ieper heeft de verzameling van Dr Alfred Caenepeel gekoppeld aan een aantal fotodocumenten.

- BOURGEOIS (J.), MEGANCK (M.), SEMEY (J.). Almost a century of aerial photography in Belgium. An overview, in BOURGEOIS (J.), MEGANCK (M.), eds. *Aerial Photography and Archaeology 2003. A Century of Information*. Gent, 2005, p. 37-48.
- DUMARCHE (L.). La photographie aérienne 1914-1918: une nouvelle arme de guerre, in HUMBERT (J.-P.), ed. *Vues d'en haut. La photographie aérienne pendant la guerre de 1914-18*. Parijs, 1988, p. 8-16.
- HUMBERT (J.). La photographie aérienne pendant la guerre de 1914-1918, in *Bulletin de la Société des Amis du Musée de l'Armée*, Parijs, 1989, p. 59-69.
- STICHELBAUT (B.), BOURGEOIS (J.), SAUNDERS (N.), CHIELENS (P.), eds. *Images of Conflict: Military Aerial Photography and Archaeology*. Cambridge, 2009.
- BEYLOT (A.). Military aerial photographs, from 1914 to the present. A survey of the French sources, in *Ibid.*, p. 135-150.
- HAUPT (P.). Great War aerial photographs in German Archives: a guide to the sources, in *Ibid.*, p. 151-164.
- STICHELBAUT (B.). The overlooked aerial imagery of World War One: a unique source for conflict and landscape archaeology (ter perse).
- STICHELBAUT (B.). Mogelijkheden van historische luchtfotografie voor de slagveldarcheologie van Wereldoorlog I, in *Monumenten, Landschappen, Archeologie*, 2007, nr. 1, p. 55-63.

Luchtfoto's uit de Tweede Wereldoorlog zijn minder bekend. De enorme verzameling luchtfoto's (5.500.000 foto's genomen tussen 1939 en 1945) van het interpretatiecentrum van de *Royal Air Force* (RAF) in Medmentham die in 1962 aan de universiteit van Keel is toevertrouwd (*The Aerial Reconnaissance Archives*), is in 2008 overgebracht naar de *Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland* in Edinburgh. In 2003 zijn miljoenen foto's online geplaatst (www.evidenceincamera.co.uk), waaronder ook heel wat foto's over België. Archeologen hebben hiervan als eerste dankbaar gebruik gemaakt.

Over de Duitse documentatie, zie:

- GOING (C.J.). A neglected asset. German aerial photography of the Second World War period, dans BEWLEY (R.H.), RACZKOWSKI (W.), ed. *Aerial Archaeology. Developing Future Practice*. Amsterdam, 2002, p. 23-30.

4.1.3.3. Luchtfotografie, cartografie en openbare werken

Een van de eerste verticale luchtfoto's is er eentje van Brussel die rond 1930 door Sabena is genomen en die in *Le Patriote illustré* is verschenen. Voor de opmaak van zijn topografische kaarten neemt het Nationaal Geografisch Instituut vanaf 1947 verticale luchtopnamen van het hele land. De schaal evolueert doorheen de jaren: 1:10.000 in 1947, 1:20.000 in 1952, 1:18.500 in 1971 en 1:21.000 in 1981. Het NGI organiseert regelmatig vluchten om de kaarten te updaten. Oorspronkelijk gaat het om zwart-witfoto's, maar nu zijn het kleurenfoto's.

De Dienst voor Topografie en Fotogrammetrie van het Ministerie van Openbare werken maakt vanaf 1947 zelf foto's wanneer dat nodig is. Eenzelfde regio kan op uiteenlopende tijdstippen worden overvlogen. De schaal van de foto's varieert: 1:10.000 (1954-1955, 1969), 1:5000 (1957) of 1:16.000 (1973). Telkens grote infrastructuurwerken worden uitgevoerd, worden hiervan foto's gemaakt. Toen het ministerie werd geregionaliseerd, werden de collecties verdeeld. Foto's van het Waalse Gewest zijn overgebracht naar Namen (Service public de Wallonie. Département de la géomatique, direction de la géométrie) en worden daar regelmatig geactualiseerd (op schaal 1:6000 sinds 1992). De firma Walphot – nu CICADE – verzorgt de vluchten voor het Ministerie van het Waalse Gewest. Naast de luchtfoto's worden ook duizenden schuine opnamen en opnamen van op de grond bewaard. De schuine foto's zijn geklasseerd volgens de nummering van de bladen van de NGI-kaart.

De Nationale Landmaatschappij laat ook luchtfoto's maken bij het doorvoeren van bepaalde herverkavelingen van landbouwgronden.

Voor een gedetailleerd overzicht van de foto's die in 1986 beschikbaar zijn, zie:

OZER (A.), DETRY (B.). Un inventaire des photographies aériennes de la Wallonie, dans *Cahiers de l'Aménagement du Territoire wallon*, nov. 1986, nrs. 6-7, p. 1-93.

Sinds kort zijn op de website earth.google.fr ook satellietfoto's beschikbaar. De datum van de opname wordt vermeld (let op: niet verwarren met de copy-rightdatum – jaartal van de raadpleging).

4.1.3.4. Orthofotoplannen

Op basis van hun digitale foto's hebben drie firma's orthofotoplannen uitgegeven. Het voordeel van deze plannen is dat op de verticale luchtopname de lands-, provincie- en gemeentegrenzen zijn aangebracht. De perceelstructuur is perfect weergegeven. Het land is opgesplitst volgens de assembleertabel en de nummering van de NGI-kaart op schaal 1:50.000. De orthofotoplannen zelf zijn op schaal 1:10.000 zodat 32 bladen orthofotoplannen overeenkomen met één enkel blad van de NGI-kaart. Een eerste reeks is uitgegeven op papier in zwart en wit, een tweede in kleur (hierop is de bestemming duidelijk af te lezen). De plannen kunnen online worden geraadpleegd.

Aero Survey (Sint-Niklaas/Antwerpen) brengt in 1972 als eerste orthofotoplannen in zwart en wit op de markt (situatie 1971). Eurosense (Wemmel) staat in voor de kleuruitgave van de bladen over Vlaanderen en Brussel: het maakt foto's tussen 1988-1991 en geeft de plannen uit tussen 1991-1992 (beschikbaar op 2 cd-roms). Walphot (Société wallonne de Photogrammétrie, nu CICADE) start met de geleidelijke aanmaak van een orthofotoplan van Wallonië in zwart en wit (dat in fasen verschijnt: editie 1979 op basis van luchtopnamen uit 1978 voor sommige regio's, voortgezet in 1983 en 1985 op basis van foto's uit diezelfde jaren). Vanaf 1983 worden opnamen in kleur gemaakt. De kleurenbladen die tussen 1989 en 1992 zijn uitgegeven, vervangen geleidelijk de vorige reeks met dezelfde indeling. De reeks in kleur kan online worden geraadpleegd. Het Waalse Gewest actualiseert momenteel de digitale orthofotoplannen uit 1996 (PPNC:

plans photographiques numériques communaux). Meer informatie hierover vindt men terug op de cartografische portaalsite van het Waalse Gewest: www.cartographie.wallonie.be (neem ook een kijkje op cartocit1.wallonie.be/pw/). Voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kan men terecht op de website www.cirb.irisnet.be en voor het Vlaamse Gewest op www.agiv.be.

HEYNINCK (C.). Vue du ciel et patrimoine naturel: accès à la nouvelle application cartographique, in *Forêt wallonne*, juli-augustus 2007, nr. 89, p. 7-10.

Een deel van het land is op schaal 1:10.000 weergegeven in de reeks *AeroAtlas*. Brussel-Tielt, 1995-1997, met inleidende bijdragen van J.-M. DUVOSQUEL (Van het 16e-eeuwse panorama tot de hedendaagse luchtfotografie) en P. DE CANDT (Luchtfotografie). De luchtopnamen zijn in mei 1995 door AeroData uitgevoerd. Van de twee reeksen zijn maar vier delen verschenen, drie voor Vlaanderen en één voor Wallonië:

I. *Antwerpen: het zuiden van de provincie en de haven*, 1995.

IV. *West-Vlaanderen: het zuiden van de provincie*, 1997.

IX. *Vlaams-Brabant en Brussel*, 1996.

I. *Brabant Wallon et Bruxelles*, 1995.

De Standaard Uitgeverij heeft een reeks atlassen (*Atlas met luchtfoto's en compleet stratenplan*) op schaal 1:20.000 uitgegeven (stedelijke centra op schaal 1:10.000). Daarin staat telkens een luchtfoto in kleur van de firma Eurosense Belfotop naast een stratenplan met de straatnamen dat dezelfde oppervlakte van 20 km² bestrijkt (5 × 4 km). Elk deel begint met een geografische studie van de zone van de hand van Prof. Marc Antrop (Universiteit Gent) en een satellietfoto op schaal 1:250.000. Een straatnaamindex per gemeente garandeert dat de gebruiker alles snel kan opzoeken.

Dezelfde uitgever brengt ook een reeks *Stratenatlas van België* met enkel plannen op schaal 1:20.000 (en tal van stedelijke centra op schaal 1:10.000) uit. In de eerste edities is België in 12 delen opgesplitst (deel 12 over Namen en Luxemburg telt drie boekdelen opgesplitst per gemeente en niet volgens kaartbladindeling). De recentste reeks telt 9 delen, een per provincie. De eerste edities dateren van 1988 en worden nagenoeg elk jaar geactualiseerd. Uitgeverij De Rouck uit Brussel heeft een vergelijkbare reeks op de markt gebracht: *Alle straten en straatjes van de provincie*. De reeks telt 9 delen, eveneens op schaal 1:20.000.

4.2. Specifieke plannen

In heel wat omstandigheden heeft men gedetailleerde plannen nodig. De historicus kan vandaag dan ook bij talloze instellingen, fondsen en collecties terecht. Wat volgt, is dus een zo representatief mogelijke staalkaart.

Stedenbouwkundige dossiers bevatten een schat aan plannen, tekeningen en zelfs foto's: aanleg en uitbreiding van wijken, nieuwe gebouwen, aanpassing of restauratie van oude gebouwen, enz. Sommige stadsarchieven bewaren ook nauwgezet de *de commodo et incommodo*-onderzoeksdossiers en bouwaanvraag-dossiers, die vaak per straat worden geklasseerd.

De provinciearchieven beschikken soms over dossiers en plannen met betrekking tot de bouw of aanpassing van openbare gebouwen waarvoor toestemming van de bestendige deputatie is vereist. De meeste oudere dossiers zijn overgemaakt aan het Rijksarchief.

Naar aanleiding van uitzonderlijke gebeurtenissen worden plannen gemaakt, zoals voor de heropbouw van gemeenten die tijdens de Eerste Wereldoorlog geheel of gedeeltelijk werden verwoest. Het Algemeen Rijksarchief in Brussel bewaart duizenden plannen in 14.000 dossiers. Het gaat om algemene rooiplannen, plannen en tekeningen van openbare gebouwen en privégebouwen en foto's van voor de verwoesting:

NOTEBAERT (A.), NEUMANN (C.), VANDEN EYNDE (W.). *Inventaris van het archief van de Dienst der verwoeste gewesten*. Brussel, 1986.

De microfiches in deze uitgave zijn sindsdien gepubliceerd (Brussel, 1995, 7 dln., verschenen in de reeks Toegangen in beperkte oplage).

Ook in gemeente- en provinciearchieven zijn sporen van de heropbouw terug te vinden.

De dossiers met betrekking tot de schade die Belgische burgers tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben geleden en die door de Directie Rampenschade van de Algemene Directie van de Civiele Veiligheid worden beheerd, zijn onlangs overgemaakt aan het ARA.

Twee fondsen met heel wat plannen beslaan de oorlogsperiode:

ANTOINE (F.). *Ministères des Travaux publics. Archives de l'Administration centrale de l'Urbanisme (1940-1990)*. Brussel, 2007 (Rijksarchief. Lijst stortingen).

ANTOINE (F.). *Ministère des Travaux publics. Archives de l'Administration des travaux communaux (1940-1960)*. Brussel, 2007 (Rijksarchief. Lijst stortingen).

Zolang het Ministerie van Openbare werken nationaal was, zijn meer dan honderdvijftig jaar lang in zijn tijdschrift studies met plannen, tekeningen en foto's verschenen:

Annales des Travaux publics de Belgique – Tijdschrift der Openbare Werken in België. Brussel, 1843-1990.

Het gaat om grote en kleine bouwplaatsen. De dossiers met plannen en andere grafische documenten bevinden zich vaak in archieffondsen. Hierna enkele voorbeelden:

ANTOINE (F.). *Inventaire des archives de l'Administration centrale des ponts et chaussées de la Direction générale des ponts et chaussées et des ingénieurs en chef des départements de la Dyle et de l'Escaut (1795-1814)*. Brussel, 2007 (Algemeen Rijksarchief te Brussel).

Ministère de la Justice. Prisons cellulaires. Plans. 1re partie: XIXe siècle. Inventaire. Brussel, 1989 (Toegangen in beperkte oplage – Algemeen Rijksarchief te Brussel).

TIHON (C.). *Province de Brabant. Plans du service technique des bâtiments. Inventaire*. Brussel, 1993 (Toegangen in beperkte oplage – Algemeen Rijksarchief te Brussel).

DIERKENS (A.). *Inventaire des cartes, plans et registres divers (fin XIXe-début XXe siècle)*. Brussel, 1980 (Algemeen Rijksarchief te Brussel).

De titel geeft het niet aan, maar het gaat hoofdzakelijk om plannen van kazernes en militaire gebouwen.

JANSSENS (L.). *Militaire kaarten in 1934 door de Nederlandse regering aan België overgedragen (Kaarten en plattegronden. Inventaris in handschrift, nrs 5001-5829)*. Brussel, 1995 (Toegangen in beperkte oplage – Algemeen Rijksarchief te Brussel).

Meer dan duizend plannen van versterkingen en in mindere mate van rivieren, kanalen en wegen. Deze stukken uit de 17^e eeuw tot 1830 zijn ontdekt in de verzameling handgeschreven plannen.

STEVENS (F.E.). Het fonds «Versterkingen» in het archiefdepot van het Legermuseum, in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 1974, p. 395-410.

HASTIR (C.). *Inventaire des plans des bâtiments militaires belges (1836-1914)*. Brussel, 1982 (Koninklijk Legermuseum).

JANSSENS (L.). *Kaarten van de hydrografische diensten Oostende-Antwerpen bewaard op het Algemeen Rijksarchief*. Brussel, 1996 (Toegangen in beperkte oplage).

Kaarten van 1866 tot 1991.

Notariële aktes en bijbehorende dossiers bevatten soms ook plannen :

JANSSENS (L.). *Kaarten van het notariaat generaal van Brabant bewaard op het Algemeen Rijksarchief*. Brussel, 1996 (Toegangen in beperkte oplage).

Sinds haar oprichting in 1835 heeft de Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen heel wat dossiers aangelegd over opmerkelijke gebouwen en landschappen in het hele land. Deze dossiers bevatten plannen en tal van iconografische documenten. Bij de regionalisering in 1989 zijn de archieven opgesplitst. De archieven over Wallonië worden in Luik in het Centre d'archives et de documentation van de Commissie bewaard (meer dan 9000 plannen en 6000 iconografische documenten). In Vlaanderen herbergt de Afdeling Monumenten en Landschappen – Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, nu omgedoopt tot het Instituut voor het Onroerend Erfgoed (www.vioe.be), de archieven van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (ongeveer 10.000 plannen uit de periode 1850-1930), die van de Mission Dhuicque (onbezet België, 1915-1918) en de iconografische verzamelingen. De Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (www.kcml.be) bewaart haar deel van de cartografische en iconografische archieven, net als de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (www.monument.irisnet.be).

PITTIE (V.). *Archives de la Commission royale [des Monuments, Sites et Fouilles]*. Luik, 1996-1998, 3 dln.

Voor Waals-Brabant en Henegouwen.

Atlas du patrimoine architectural des centres anciens protégés. Brussel, 1982-1986, 36 fasc.

DEMETER (S.), ed. *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*. Brussel, 1992-2010, 24 dln.

Gebruikt systematisch oude plannen en kaartboeken.

De dienst Repertorium van het Cultureel Bezit, die nauwelijks tien jaar zal bestaan, verzamelt na de Tweede Wereldoorlog ten kantore architectuurplannen van verwoeste gebouwen. De documenten (2730 restauratieplannen) uit de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw worden ter plekke achtergelaten als de dienst wordt opgeheven. Deze plannen vormen een perfecte aanvulling op de archieven van de Koninklijke Commissie:

COOMANS (T.). *Les plans de monuments belges rassemblés par le Service du répertoire des biens culturels (1952-1960) et conservés aux Musées royaux d'Art et d'Histoire à Bruxelles*. Brussel, 1992.

Sommige openbare en privé-instellingen verzamelen ook archieven van architecten. Voor de Franse Gemeenschap kan een actuele lijst worden geraadpleegd op de website www.aacfwb.lacambre-archi.be. Vermeldenswaard in Brussel is de in 1968 opgerichte VZW AAM, Archives d'Architecture Moderne, en het Internationaal Centrum voor Stad, Architectuur en Landschap (ICSAL).

LIBOIS (A.). *Les archives de l'architecture conservées par l'Etat en Belgique*. Brussel, 1974.

In essentie de fondsen die de ministeries aan het Rijksarchief hebben overgemaakt.

CULOT (M.) e.a. *Archives d'Architecture moderne. Catalogue des collections*. Brussel, 1986-1999, 2 dln.

In tijdschriften en monografieën worden niet alleen plannen en opstandtekeningen gereproduceerd, maar ook foto's, zoals in:

L'Emulation. Publication mensuelle de la Société centrale d'Architecture de Belgique. Brussel, 1874-1939.

Dit tijdschrift, dat eerst in portefeuilles en daarna in volumes verscheen, heeft duizenden documenten gereproduceerd (vaak verwerkt in monografieën), waarvan het origineel heel vaak niet meer toegankelijk is. Het tijdschrift *Rythme* (1948-1960) komt na de oorlog in de plaats.

Revue de l'Architecture en Belgique. Luik, 1882-1883, 2 dln.

CASTERMANS (A.). *Parallèle des maisons de Bruxelles et des principales villes de Belgique construites depuis 1830 jusqu'à nos jours, représentées en plans, élévations, coupes et détails intérieurs et extérieurs*. Parijs-Luik, 1856-1859, 2 dln.

Meer dan 200 graveerplaten.

RONSE (A.), RAISON (T.). *Fermes types et constructions rurales en West-Flandre*. Brugge, 1918, 2 dln.

Heel veel beelden tussen de tekst, 68 buitentekstplaten en vouwplannen.

Fabrieken in de brede betekenis van het woord vallen wat goedkeuring en controle betreft ook onder de provincies:

BOURGUIGNON (M.). *Administration du Grand Duché de Luxembourg (1814-1830). Octrois en concession et police des usines et ateliers établis sur les cours d'eau*. Brussel, 1989 (Rijksarchief te Aarlen).

Bevat verschillende plannen, vooral van molens.

BOURGUIGNON (M.). *Inventaire des dossiers concernant les usines et ateliers déposés par l'Administration provinciale du Luxembourg (1831-1954)*. Brussel, 1964.

Ontelbare plannen van molens en hun omgeving.

HANSOTTE (G.). *Archives de la Province de Liège. Maintenues et permissions d'usines*. Brussel, 1967.

IDEM. *Inventaire des archives de la Province de Liège. I. Mines, minières, carrières. Instruction des demandes en concession ou permission; surveillance et police des exploitations. II. Surveillances des usines établies sur les cours d'eau*. Brussel, 1978.

In archieven van bedrijven treft de onderzoeker natuurlijk ook plannen, tekeningen en soms foto's aan. Voor specifieke toepassingen worden plannen opge maakt, zoals voor mijnconcessies en steenkoolwinning. De gewestelijke directies van de "Direction générale des ressources naturelles et de l'environnement – Direction de la prévention et des autorisations" in Charleroi (Henegouwen) en Luik (Luik, Luxemburg en Namen) bewaren uitgebreide verzamelingen, net als privé-ondernemingen. We verwijzen hier bijvoorbeeld naar SA des Charbonnages du Borinage in Colfontaine. Zie ook de archieffondsen van de steenkoolmijnen die in de Rijksarchieven in Hasselt, Luik en Bergen worden bewaard.

Een mooi voorbeeld van de rijke verzameling plannen vindt men in:

WATELET (H.). *Inventaire des archives des sociétaires et de la Société civile des usines et mines de houille du Grand-Hornu*. Brussel, 1964 (Rijksarchief te Bergen).

Sommige archieffondsen van families bevatten grote verzamelingen plannen over het beheer van domeinen of gebouwen (kastelen, hoeves, enz.). De archieven van twee aristocratische families zijn bijzonder goed gevuld:

VANRIE (A.). *Archives de la famille d'Ursel. I. Série des cartes et plans. Inventaire analytique*. Brussel, 1982 (Algemeen Rijksarchief te Brussel).

VANRIE (A.). *Archives du palais d'Arenberg à Bruxelles. Inventaire de la série des cartes et plans, tableaux et documents iconographiques*. Brussel, 2005 (Algemeen Rijksarchief te Brussel).

DE FRAINE-BLONDÉ (M.), DE FRAINE (P.). *Katholieke Universiteit te Leuven. Archief van het kasteel van Arenberg te Heverlee. Beknopte inventaris met register*. Leuven, 1962.

Bijgewerkt en opnieuw gecoteerd in:

MINNEN (B.). *Inventaris van het archief van het kasteel van Arenberg te Heverlee. Supplement*. Leuven, 1984.

5. Kaarten

5.1. Algemene bibliografie

Op de volgende bladzijden worden alleen kaarten van België vermeld die van fundamenteel belang zijn voor onderzoekers. Kaarten op kleine schaal komen niet aan bod. De werken van een historica van de cartografie schetsen een beter beeld. Ze heeft de volledige cartografische productie in onze contreien van de 17e eeuw tot 1914 geïnventariseerd en bestudeerd en vermeldt doorgaans de plaatsen waar de documenten worden bewaard:

LEMOINE-ISABEAU (C.). *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux et de la principauté de Liège à la fin du XVIIe siècle et au XVIIIe siècle*. Brussel, 1984.

LEMOINE-ISABEAU (C.). *La cartographie du territoire belge de 1780 à 1830, entre Ferraris et le Dépôt de la Guerre de Belgique*. Brussel, 1997.

LEMOINE-ISABEAU (C.). *La carte de Belgique et l'Institut cartographique militaire (Dépôt de la Guerre), 1830-1914*. Bruxelles, 1988.

Zie ook:

DEPUYDT (F.), VAN ERMEN (E.). Historiek van 450 jaar systematische kartering van het huidige België, in BALDUCK (E.) e.a. *Liber amicorum Roger-A. Blondeau*. Brugge, 1999, p. 101-130.

Limburg in kaart gebracht. Bruikbaarheid van cartografische bronnen (einde 18^e eeuw – 20^e eeuw) voor de plaatselijke geschiedschrijving, in *Limburg*, 1990, p. 129-224.

Een historicus van de cartografie zorgt met deze vier werken voor een soort bloemlezing van kaarten en plannen van Wallonië die veelvuldig zijn gereproduceerd. De eerste drie volumes maken deel uit van een verzameling die jammer genoeg is stopgezet, de *Monumenta cartographica Walloniae*:

WATELET (M.). *Paysages de frontières. Tracés de limites et levés topographiques XVIIe-XIXe siècle*. Tielt-Gembloers, 1992.

WATELET (M.). *Le terrain des ingénieurs. La cartographie routière en Wallonie au XVIIIe siècle*. Namen-Brussel, 1995.

WATELET (M.). *Chemins impériaux et voies royales. Essai sur la cartographie et l'ingénierie routières en Wallonie au début du XIXe siècle*. Namen-Brussel, 1998.

WATELET (M.). *Cartografie en politiek in het België van de 19e eeuw. Bronnen voor de nationale en lokale geschiedschrijving*. Brussel, 1987.

Biedt een chronologisch overzicht en maakt gebruik van de verzameling van Nothomb in Berlijn.

5.2. De eerste stafkaart van Ferraris en haar 19e-eeuwse opvolgers

De eerste stafkaart waarop het hele land voorkomt, dateert van net voor het einde van het Ancien Régime. Op initiatief van generaal graaf de Joseph de Ferraris neemt het in Mechelen gelegerde artilleriekorps de kaart van de Oostenrijkse Nederlanden tussen 1771 en 1777 op het terrein in schaal 1:11.520 op. Het doet dit met “opmetingen en op zicht”. Deze eerste landkaart op grote schaal

geeft de volledige Oostenrijkse Nederlanden (met het huidige Groothertogdom Luxemburg en een deel van het Rijnland) en het prinsbisdom Luik weer, maar niet het hertogdom Bouillon. Er bestaan drie handschriftversies. De originele handschriftkaart bevindt zich in het *Kriegsarchiv* in Wenen. Ze bestaat uit planchetten die op het terrein zijn getekend. Dit lijkt de meest precieze en meest leesbare versie te zijn.

Van deze nog steeds onuitgegeven kaart zijn sinds 1978 hier en daar deelreproducties in kleur uitgegeven. Er is een grid op uitgezet om de opmaak van twee netversies te vergemakkelijken. Een exemplaar, bestemd voor gouverneur-generaal Karel van Lotharingen, verdwijnt naar Wenen wanneer de Oostenrijkse ambtenaren zich in 1792 terugtrekken, maar belandt later opnieuw in België (Koninklijk Bibliotheek). Sinds 1965 wordt dit exemplaar uitgegeven. Het andere exemplaar, bestemd voor de keizer, wordt in het Rijksarchief in Den Haag bewaard. Het Nationaal Geografisch Instituut in Brussel beschikt over een calque van deze kaart.

Tussen 1777 en 1779 worden in de grensstreek bijkomende controles uitgevoerd. Dit levert zes kaarten in zeven exemplaren op die in de *Archives nationales* in Parijs en in het Algemeen Rijksarchief in Brussel worden bewaard.

Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden opgenomen op initiatief van graaf de Ferraris. Brussel, 1965-1976, 1 inleidend deel, 12 dozen en 12 delen.

De dozen bevatten de tot schaal 1:25.000 verkleinde reproductie van 275 bladen (1100 planchetten); de delen bevatten de bijbehorende *Mémoires* als anastatische uitgave. Alles is gebaseerd op het exemplaar dat de Koninklijke Bibliotheek van België in Brussel bewaart. Een nieuwe uitgave (zonder de *Mémoires*) is nu beschikbaar:

De grote Atlas van Ferraris. De eerste atlas van België, 1777. Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. Brussel, 2009 (275 kaarten verkleind op schaal 1:20.000)

De originele kaart kan via de website van de Koninklijke Bibliotheek worden geraadpleegd en de eerste uitgave via patrimoine.met.wallonie.be.

DUBOIS (S.). *La rectification du tracé des frontières sur les cartes des Pays-Bas autrichiens de Ferraris (1777-1779).* Brussel, 2001.

De reproductie van het beste exemplaar van elk van de zes kaarten is in een map bijgevoegd.

LEMOINE-ISABEAU (C.). L'élaboration de la carte de Ferraris, in *De cartografie in de 18e eeuw en het werk van graaf de Ferraris (1726-1814). Internationaal colloquium, Spa, 8-11 september 1976. Handelingen.* Brussel, 1978, p. 118-124.

Belangrijke gegevens op de gecorrigeerde kaarten in de *Archives nationales* in Parijs en op het exemplaar in het *Kriegsarchiv* in Wenen waarvan voor het eerst een fragment in kleur wordt gereproduceerd.

Een zeven en een halve keer verkleinde versie van de kabinetskaart wordt in 25 bladen gegraveerd en vanaf 1777-1778 op de markt gebracht. Deze zogenaamde "Carte marchande" of commerciële kaart sluit perfect aan bij de kaart die Cassini van Frankrijk heeft gemaakt. Ze bestaat ook op schaal 1:86.400 en zet de indeling ervan in noordelijke richting verder. De koperplaten bevinden

zich in het prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek. Ze werden tot ca. 1980 gebruikt om afdrukken te maken.

Hierna vermelden we nog enkele heruitgaven van de gegraveerde kaart, maar wel met een andere indeling:

CAPITAINE (L.), CHANLAIRE (P.G.). *Carte chorographique de la Belgique*. Parijs, 1792-c.1796.

69 bladen op basis van een nieuwe kopergravure. Geeft de grens aan van nieuwe departementen en «la détermination de toutes les Municipalités» (markering van alle gemeenten). Heruitgegeven in één volume, Tielt, 1981.

CAPITAINE (L.). *Carte topographique et militaire de la Belgique et du Grand Duché de Luxembourg. Nouvelle édition entièrement revue et augmentée du tracé des routes, canaux et chemins de fer exécutés ou en exécution depuis 1797 jusqu'à ce jour. Indiquant aussi la division en provinces*. Parijs, 1836.

Op 65 bladen. De koperplaten van de vorige editie zijn bijgewerkt voor de geactualiseerde versie.

VANDERMAELEN (P.). *Carte de la Belgique d'après Ferraris*. Brussel, 1831-1832.

Op 42 bladen naar een nieuwe gravure op lithografische steen. Ze bevat de nieuwe grenzen (van voor het verdrag van 1839) en verbindingswegen. Er zijn ook plattegronden van zes steden aan toegevoegd.

5.3. Kaarten van voor 1860: Vandermaelen en voorgangers

Voor de onafhankelijkheid van het land zijn er maar weinig kaarten uitgegeven die vanuit onze optiek nuttig zijn. Voor een stand van zaken onder het Hollandse bewind verwijzen we naar:

WEILAND (C.F.). *Carte topographique et militaire du royaume des Pays-Bas*. Weimar, 1818. De eerste editie dateert van 1814-1815. Deze kaart op kleine schaal 1:180.000 omvat 21 bladen.

Uit de periode 1815-1830 beschikken we wel over enkele opvallende producties. Als Frankrijk naar aanleiding van de vrede van Lunéville (1801) de westelijke Rijnsoever krijgt toegewezen, geeft Napoleon de astronoom Tranchot de opdracht om deze gebieden op schaal 1:20.000 in kaart te brengen. In 1815 komt het gebied onder Pruisisch gezag en worden de werkzaamheden onder leiding van generaal-majoor von Müffling voortgezet. De 14 bladen die het huidige Belgische grondgebied in kaart brengen en in 1817-1818 zijn getekend, worden in Marburg aan der Lahn in de *Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz* bewaard.

De Tranchot-von Müffling-kaart (gebied Eupen - Malmédy - Sankt-Vith). Brussel, 1973. Inleiding door G. KRAUSS en reductie van 14 bladen op schaal 1:25.000 in een map bijgevoegd.

DUVOSQUEL (J.-M.). Een nieuwe uitgave: de Tranchot-von Müffling-kaart (1803-1820) (regio Eupen - Malmedy - Sankt-Vith), in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1974, nr. 107, p. 29-33.

SCHMIDT (R.). *Die Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und v. Müffling (1801-1828)*. Keulen-Bonn, 1973, 1 dl. en 1 portefeuille.

Na de nederlaag van Napoleon wordt in uitvoering van het verdrag van 1815 het noorden van Frankrijk onder de geallieerde bezetters verdeeld. De geallieerden gaan in hun sector langs de Frans-Belgische grens over tot topografische opmetingen. Sommigen brengen ook een deel van het toekomstige België in kaart. De Engelsen en de Russen maken hun kaarten op schaal 1:43.200 (met reducties op schaal 1:86.400, de schaal van de Cassini-kaart); de Pruisen doen dit op schaal 1:28.800. Op enkele fragmenten na als illustratie in de publicaties van Marcel Watelet, blijven deze kaarten onuitgegeven. De originelen worden bewaard in Berlijn (*Deutsche Staatsbibliothek* en *Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*), Den Haag (Algemeen Rijksarchief), Londen-Kew (*Public Record Office, War Office*), Moskou (*Tsentral'nyi Gosudarstvennyi Voенno-Istoricheskii Arkhiv*) en Sint-Petersburg.

WATELET (M.). Une découverte capitale: la cartographie militaire du nord de la France en 1816-1818. Analyse des planches Menin et Lille, in *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines-Warneton et de la région*, 1986, p. 85-98.

WATELET (M.). De militaire topografische cartografie van de Geallieerden in Frankrijk en België (1815-1818). Cognitieve benadering en overzicht van de fondsen en verzamelingen, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1990, nr. 174, p. 33-49.

WATELET (M.). Les levés topographiques russes du nord de la France entre 1816 et 1818. Contribution à l'étude de la cartographie des Alliés, in *Imago Mundi. The Journal of the International Society for the History of Cartography*, 1991, p. 21-30.

Na het vertrek van de Fransen geeft de regering de opdracht om een nieuwe topografische kaart van ons land te maken, beter bekend als *Militaire verkenningen*. In 1818 beslist men om niet langer naar oude maten terug te grijpen en opteert men voor een schaal 1:25.000. De "Carte Marchande" van Ferraris is het uitgangspunt. Ze wordt eerst drie keer vergroot en vervolgens hertekend op schaal 1:25.000. Deze kaart wordt daarna grondig geactualiseerd aan de hand van de beschikbare op schaal 1:25.000 getekende kadasterplannen (zie hierboven, 4.1.2.2) en de bevindingen van officieren op het terrein. Tijdens de gebeurtenissen van 1830 worden alle documenten en de 58 afgewerkte bladen (in totaal waren er 146 gepland) meegenomen naar de Topografische Dienst van Nederland in Delft. Enkele jaren geleden is alles overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Dit onuitgegeven geheel bestaat uit 61 bladen. Die geven het gebied weer dat aan Frankrijk grenst vanaf de kust tot Givet en het grootste deel ten zuiden van een denkbeeldige lijn tussen Menen en Eupen. Verschillende Belgische instellingen beschikken over een fotografische reproductie van de afgewerkte Belgische bladen.

HENS-VERCAUTEREN (L.). De topografische kaarten van de Zuidelijke Nederlanden (1815-1830), in *Tijdschrift van de Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1973, p. 333-455.

Met een gedetailleerde inventaris van de plannen en kaarten, de referenties zijn die van Delft.

DEPUYDT (F.). La mise en carte topographique du territoire belge pendant le régime hollandais, in *De cartografie in de 18e eeuw en het werk van graaf de Ferraris (1726-1814)*, op. cit., p. 118-124.

De assembleertabel toont de afgewerkte originelen (61 bladen), de onafgewerkte originelen waarvoor opmetingen op het terrein zijn verricht (48 bladen), en de zones waarvoor alleen maar gereduceerde kopieën van de Ferraris-kaart en van Pruisische kaarten beschikbaar zijn.

In 1830 richt Philippe Vandermaelen zijn “Etablissement géographique de Bruxelles” op. Ongeveer veertig jaar lang is dit het middelpunt van een buitengewone cartografische productie waarvan de volle rijkdom tot uiting komt in de uiterst nauwgezette inventarissen die de Koninklijke Bibliotheek onder leiding van Hossam Elkhadem heeft uitgegeven.

Na een al eerder vermelde geactualiseerde heruitgave van de Ferraris-kaart vat Vandermaelen het plan op om een *Carte topographique de la Belgique à l'échelle de 1 à 20.000 en 250 feuilles* te maken. De bladen verschijnen tussen 1846 en 1854. Meermaals worden hiervan geactualiseerde versies heruitgegeven, zoals blijkt uit de lithografische staat van het folio van Brussel bijvoorbeeld. Vandermaelen gebruikt assembleertabellen van kadasterplannen die op het terrein zijn gecontroleerd. Net als in de vorige eeuw wordt het reliëf nog aangeduid met arceringen, maar op werkbladen zijn al sporen terug te vinden van met de hand aangebrachte hoogtelijnen. Voor en tijdens de uitvoering van dit monumentale werk geeft Vandermaelen tal van kaarten van België op verschillende schaal uit en ook thematische kaarten met steenkoolbekkens, metaalconcessies, wegen en spoorwegen, enz.). Na de dood van de grote geleerde (1869) neemt zijn zoon Joseph een immense taak op zich: het *Nouveau plan hypsométrique de la ville de Bruxelles et des communes limitrophes*, opgemaakt op schaal 1:5000. De eindversie van dit plan wordt in 1877 uitgegeven. Het omvat 36 bladen (+ 1 assembleertabel) die een groot deel van de Brusselse rand mee in kaart brengen (Vlezembeek, Wolvertem, Groenendaal en Melsbroek).

Via schenkingen en aankopen komen de archieven, kaarten en publicaties van het “Etablissement géographique de Bruxelles” tussen 1878 en 1880 bij de Koninklijke Bibliotheek terecht.

WELLENS-DE DONDER (L.). *Inventaire du fonds Philippe Vandermaelen conservé à la Bibliothèque royale Albert Ier*. Brussel, 1972.

DANCKAERT (L.). De kaart van België op 1/20.000 door Philippe Vandermaelen. Varianten en opmaak, in *Tijdschrift van de Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1983, p. 139-155.

ELKHADEM (H.), ed. *Inventaire raisonné des collections cartographiques Vandermaelen conservées à la Bibliothèque royale de Belgique*:

Dl. 1. SILVESTRE (M.), FINCÆUR (M.-B.). *Cartes de Belgique*. Brussel, 1994.

De inventaris is opgesplitst in verschillende hoofdstukken gewijd aan verschillende soorten kaarten: topografische kaarten (behalve op schaal 1:20.000), kerkelijke kaarten, kaarten van het spoorwegnet, geologische kaarten, historische kaarten, industriële kaarten, kaarten van grenzen, taalkundige kaarten, kaarten over vrijetijdsbesteding, militaire kaarten en kaarten over de volksgezondheid,

over scholen, over transport en communicatie. Het boekdeel sluit af met twee chronologische tabellen over de evolutie van het spoorwegnet (met vermelding van de datum waarop elk traject in gebruik is genomen) en het waterwegennet (met vermelding van de datum waarop de kanalen zijn gegraven) in België. Dit zijn waardevolle inlichtingen voor kaarten en plannen zonder chronologische aanduidingen.

DL 2: CHANTRENNE (C.), OP DE BEECK (B.). *Carte topographique de la Belgique au 1:20.000*. Brussel, 1994.

5.4. *Van Krijgs- en Topografisch Depot naar Nationaal Geografisch Instituut*

In 1831 richt de regering een Krijgs- en Topografisch Depot op. Dat moet een officiële topografische kaart van het land maken, zoals vastgelegd in een missionstatement in 1843. Samen met zijn statuut en zijn doelstellingen wijzigt ook de naam van het instituut: Militair Cartografisch Instituut in 1878, Militair Geografisch Instituut in 1947 en ten slotte Nationaal Geografisch Instituut (NGI) in 1976, wanneer het instituut de schoot van Landsverdediging verlaat en een parastatale instelling wordt.

De archieven en voorbeelden van de productie van het Instituut kunnen geraadpleegd worden op de Documentatiedienst in de kantoren van het NGI in de voormalige Ter Kamerenabdij in Brussel (www.ngi.be). De afdeling Kaarten en Plannen van de Koninklijke Bibliotheek en het Legermuseum bezitten een vrijwel volledige verzameling kaarten. Zie ook:

JANSSENS (L.). *Kaarten van het Oorlogsdepot, Militaire Kartografisch Instituut, Militair Geografisch Instituut en Nationaal Geografisch Instituut bewaard op het Algemeen Rijksarchief*. Brussel, 1997 (Toegangen in beperkte oplage).

De opmetingen voor een nieuwe topografische kaart op planchetten op schaal 1:20.000 gaan omstreeks 1850 van start. De litho-editie in kleur van 427 bladen gebeurt tussen 1866 en 1881. Voor het eerst wordt op een kaart van dit type het reliëf met hoogtelijnen weergegeven. Tussen 1872 en 1881 volgt een editie in zwart en wit. De kaart wordt volledig geactualiseerd tussen 1879 en 1890 en een tweede maal tussen 1903 en 1912.

MAZY (E.). *Historique de l'Institut géographique militaire*. Brussel, 1963, 2 dln.

LEMOINE-ISABEAU (C.). *La carte de Belgique et l'Institut cartographique militaire (Dépôt de la Guerre), 1830-1914*. Brussel, 1988.

YANTE (J.-M.), TALLIER (P.-A.), eds. *Guide des organismes d'intérêt public en Belgique*. Brussel, 2008, dl. 2, p. 711-714.

In 1928 wordt een tweede editie op een nieuwe basis aangevat. Die wordt pas in 1950 afgerond (338 bladen). Voor een nieuwe topografische kaart op schaal 1:25.000 (de schaal die de NAVO hanteert – Noord-Atlantisch Verdrag, 1949) wordt uitgegaan van luchtfotografie en fotogrammetrie. De kaart verschijnt tussen 1955 en 1970 (238 bladen). Het nadeel van de kaart is dat de wegen

voor de leesbaarheid op een andere schaal worden weergegeven, waardoor de omgeving moet worden aangepast. Tussen 1995 en 2006 wordt aan de hand van digitale luchtfotogrammetrie een derde basiskaart gemaakt (opnieuw op schaal 1:20.000). Al deze kaarten worden uitvergroot tot 1:10.000 (zonder extra gegevens) of verkleind tot 1:40.000 en 1:50.000. Omdat stedelijke gebieden en landschappen in 150 jaar snel veranderen, moet de nodige aandacht worden besteed aan de verschillende chronologische aanwijzingen op een kaart. We vergelijken twee kaarten op schaal 1:20.000. Op het oude exemplaar staat: «Levés et nivellements en 1861 / Révision sur le terrain en 1883 / Topogravé à l'Institut cartographique militaire à Bruxelles en 1898. Imprimé en couleurs en 1928» en op het heel recente exemplaar: «2001 Ed. 1 / Luchtopnamen in 1996, fotogrammetrische restituties in 1999, cartografie in 2000».

Dankzij een editie op grote schaal zijn twee essentiële kaarten van het NGI voor iedereen gemakkelijk toegankelijk:

België. Topografische atlas 1:100.000. Nationaal Geografisch Instituut. Tielt, 1992 (52 kaartbladen uitgegeven in 1 boekdeel).

België. Topografische atlas 1:50.000. Nationaal Geografisch Instituut. Tielt, 2002 (72 kaartbladen gemaakt tussen 1993 en 2001, uitgegeven in 1 boekdeel).

LEMOINE-ISABEAU (C.). *La carte de Belgique et l'Institut cartographique militaire (Dépôt de la Guerre), 1830-1914*. Brussel, 1988.

DE MAEYER (P.). Base maps in Belgium, in *Belgeo*, 2000, p. 165-172.

BEYAERT (M.) e.a. *België in kaart. De evolutie van het landschap in drie eeuwen cartografie*. Brussel-Tielt, 2006.

Vergelijking van zes topografische kaarten van België van de Ferraris bij het NGI.

De Dienst voor Topografie en Fotogrammetrie van het toen nog nationale Ministerie van Openbare werken heeft een polychrome kaart op schaal 1:5000 uitgegeven van de grootste agglomeraties van het land en van de kuststreek op basis van een fotogrammetrische reconstructie van opnames op schaal 1:3000.

Synthesekaarten die historici kunnen helpen:

Atlas van België. Brussel, 1950-1972, 52 kaarten met commentaar.

Synthesekaarten uitgegeven door het Comité national de Géographie van de Académie royale de Belgique.

Tweede atlas van België. Bruxelles, 1976-1999, 37 kaarten met commentaar. Stopgezet en weer hernomen als:

MARISSAL (P.) e.a., ed. *Atlas van België*, [dl. 1:] *Politieke geografie*. Gent, 2008.

De vijf andere thematische volumes verschijnen later.

5.5. Cartografie in oorlogstijd

Net als tijdens het Ancien Régime werken militaire operaties het opstellen en uitgeven van kaarten in de hand. Tijdens de Eerste Wereldoorlog maken de Britten vanaf 1915 kaarten die de toestand aan het front nagenoeg week na week weergeven. Deze omvangrijke verzameling “trench maps” op schaal 1:10.000 is heel interessant voor terreinstudies, maar ook voor toponymie. Het *Public Record Office* in Londen (Kew) bewaart duizenden exemplaren (wo 297), net als

het *Imperial War Office* en de Victoria Universiteit in Canada bijvoorbeeld. Her en der worden in België deelreeksen bewaard, onder meer in het Brusselse Legermuseum en in Ieper. Deze kaarten worden belicht in:

CHASSEAUD (P.). *Topography of Armageddon. A British Trench Map Atlas of the Western Front, 1914-1918*. Lewes, 1991.

Reproductie in zwart-wit 200 kaarten en stukken van kaarten.

CHASSEAUD (P.). *The National Archives British Trench Map Atlas of the Western front 1914-18*. Londen, 2008, 1 dvd.

Meer dan 750 kaarten in kleur.

The Great War Western front is software van LinesMan (Great War digital) waarmee online 750 kaarten van de Britse sector met de kaarten van nu kunnen worden vergeleken.

Ga ook naar www.greatwardigital.com, www.worldwar1.com ("Trenches on the web") en www.britishtrenchmaps.com.

De Duitse strijdkrachten hebben gelijkaardige documenten gemaakt. Eén voorbeeld ("Flandernschlacht 1917") in BEUMELBURG (W.). *Flandern 1917*. Oldenburg-Berlin, 1928, gereproduceerd als buitentekstplaat in *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines-Warneton et de la région*, 1977, fasc 1. De belangrijkste verzamelingen die in Duitsland worden bewaard, zijn te vinden in het *Bundesarchiv – Militärarchiv* in Freiburg, in het *Hauptstaatsarchiv – Kriegsarchiv* in München en in de *Militär-geschichtliche Forschungen* in Potsdam. Omdat er geen Duitse werken zijn, zie:

CHASSEAUD (P.). German maps and survey on the Western Front, 1914-1918, in *The Cartographic Journal*, 2001, p. 119-134.

CHASSEAUD (P.). *Captured German Trench and Operations Maps from the Public Record Office Archive*. Londen, 2008, 1 cd-rom.

Een reproductie van de Duitse cartografische documenten die worden bewaard in Class wo 153.

LEMOINE-ISABEAU (C.), DUVOSQUEL (J.-M.). Toponymie de guerre au sud du Sallant d'Ypres: la région de Comines-Warneton, in LEFÈVRE (P.), DEGRYSE (P.), eds. *Van Brialmont tot de West-Europese Unie. Bijdragen in militaire geschiedenis aangeboden aan Albert Duchesne, Jean Lorette en Jean-Léon Charles*. Brussel, 1988, p. 129-154.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft de Duitse bezetter op basis van de kaart op schaal 1:40.000, editie 1907, van het Cartografisch Instituut een kaart van heel België uitgegeven: *Belgien 1:40.000. Generalstab des Heeres. Kriegswissenschaftliche Abteilung*, Berlijn.

Een deel van de "2. Sonderausgabe VII 1941" bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek. Het NGI beschikt over een volledige verzameling. Dezelfde dienst geeft in 1943 een reductie op schaal 1:50.000 uit.

Het *War Office. General staff Great Britain* in Londen geeft in 1942-1943 een kaart van België op schaal 1:100.000 uit. Het NGI heeft de vierde editie (1951) van de kaart op schaal 1:25.000, die de Britten en Amerikanen tijdens de oorlog uitgeven.

5.6. Enkele bijzondere gevallen

Van een aantal steden zijn specifieke atlassen gemaakt of studies met een begeleidende set kaarten, zoals:

Gemeenteatlas Sint-Agatha-Berchem, 2006, uitgegeven door het gemeentebestuur.

Deze atlas, opgesteld in het kader van het gemeentelijk ontwikkelingsplan, wordt bijgehouden op de website van de gemeente (www.berchem.irisnet.be) en wordt een bron voor de historicus.

Structuurplan Brugge. Brugge, 1976. Uitgegeven door de stad, met plannen en foto's.

DUMONT (M.E.). *Gent, een stadsgeografische studie*. Gent, 1951.

VAN DER HAEGEN (H.), DEPUYDT (F.). *Leuven 2000. Survey van het stadsgewest*. Leuven, 1974, 3 dln.

Dl. 2 bevat een album met foto's; dl. 3 omvat eveneens een album met foto's; dl. 3 is een box met een verzameling kaarten.

SPORCK (J.), ed. *Liège aujourd'hui et demain*. Luik, 1986.

6. Iconografische bronnen

De huidige tijd wordt gekenmerkt door steeds meer beelden van kunstenaars die heel uiteenlopende technieken beheersen. Ze maken gebruik van traditionele technieken (tekenen, schilderen en etsen), maar ook van recentere technieken, zoals lithografie en fotografie. Een subjectieve keuze van Belgische en buitenlandse kunstenaars met belangrijke werken vanuit een historisch landschappelijk of stedelijk topografisch oogpunt, toont aan hoe rijk deze bron is. In de publicatielijst wordt vermeld waar deze werken worden bewaard: het gaat vooral om musea, prentenkabinetten en privéverzamelingen. Zie hierover:

GOBYN (R.). Beelden als bron en illustratie na 1800, in ART (J.), ed. *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?* Gent, 1996, dl. 3b, p. 201-217.

6.1. Tekeningen en schilderijen

De monografieën zijn alfabetisch gerangschikt volgens kunstenaar:

TOUSSAINT (J.). *Visages anciens de Namur. Dessins de Henry Bodart (1874-1940)*. Brussel, 1994.

DEWILDE (J.). *Auguste Böhm (1819-1891)*. Ieper, 2002.

Tekeningen van de stad Ieper en omgeving.

NIJSSEN (R.), VAN LAERE (R.). *Kastelen op papier. Aquarellen van Limburgse kastelen uit de eerste helft van de negentiende eeuw*. Wijer, 2005.

NECKERS (J.). *Mechelen zoals J.B. De Noter het zag*. Mechelen, 1980, 3 dln.

BASTIN (N.). *Namur et sa province dans l'œuvre du général de Howen (1817-1830)*. Brussel, 1983.

ARTY (P.) e.a. *Victor Hugo (1802-1885) dessinateur*. Brussel, 1999.

Tekeningen gemaakt tijdens zijn reizen naar en verblijven in België en Luxemburg.

- VAN LAERE (R.), NIJSSEN (R.). *Een adellijke blik op de Kempen. Tekeningen van Louis Moretus geboren de Theux de Meylandt (1852-1923)*. Wijer, 2008.
- LE LOUP (W.). Fonds Auguste de Peellaert, in *Jaarboek Brugge Stedelijke Musea*, 1991-1992, p. 205-252.
- [DEWILDE (J.)]. *Louis Titz (1859-1932)*. Ieper, 1993.
- POWELL (C.). *Turner en Europe. Rhin, Meuse et Moselle*. Brussel, 1992.
- WELLENS (M.). *Serafijn Vermote. De streek van Kortrijk 1813*. Tiel, 1984.
- DE HERDT (R.). *Een Hollands soldaat penseelt Gent: uit de Atlas Goetghebuer. Akwarellen van Jan Joseph Wynants in het Stadsarchief te Gent*. Gent, 1989.

6.2. Topografisch interessante gravures

België heeft een heel rijke traditie van topografische gravures. De houtsnedes uit de eerste editie van de beschrijving van de Nederlanden van Guicciardini uit 1567 moeten al snel plaats maken voor kopergravures die in de 17^e en 18^e eeuw worden gebruikt om onder meer luxueuze werken van Sanderus (Vlaanderen en Brabant), Le Roy (Brabant), Chrystyn (Brabant) en Saumery (Luik) te illustreren. In 1816 wordt de lithografie in België geïntroduceerd, eerst in Doornik, Bergen en Brussel en later in Brugge en Gent. Met deze techniek verandert de kunstproductie radicaal, vooral die van topografische afbeeldingen en kaarten. Een hele eeuw lang verschijnen schitterende boeken. De volgende chronologische referenties geven een idee:

- VAN DER MARCK (J.). *Romantische boekillustratie in België. Van de Voyage pittoresque dans le royaume des Pays-Bas (1822) tot La légende et les aventures héroïques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak de Flandres et ailleurs (1869)*. Roermond, 1956.
- PIL (L.). *Pour le plaisir des yeux. Het pittoreske landschap in de Belgische kunst*. Leuven, 1993.
- Over de eerste helft van de 19e eeuw.
- POIRIER (P.). *Paysages belges. Œuvres de quelques aquafortistes*. Brussel, 1970.
- Etsers tussen 1870 en 1970.
- CLAES (M.-C.). *J.B. Jobard (1792-1861), visionnaire de nouveaux rapports entre l'art et l'industrie, acteur privilégié des mutations de l'image en Belgique au XIXe siècle*. Louvain-la-Neuve, onuitgegeven verhandeling UCL, 2006.
- WALCH (N.). *J.-B. Madou lithograaf*. Brussel, 1977.
- Collection historique des principales vues des Pays-Bas*, Doornik, 1823.
- Uitgever Dewasme zet de beste tekenaars van zijn tijd in voor deze eerste, breed opgezette lithografische productie in België.
- DE CLOET (J.-J.). *Voyage pittoresque dans le royaume des Pays-Bas*. Brussel, 1825, 2 dln.
- DE CLOET (J.-J.). *Châteaux et monuments des Pays-Bas*. Brussel, 1830.
- GOETGHEBUER (P.-J.). *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas*. Gent, 1827.
- De afdeling manuscripten van de universiteit van Gent bewaart een aantal documenten over deze architectuurverzameling.

WAUTERS (A.). *Les délices de la Belgique ou description historique, pittoresque et monumentale de ce royaume*. Brussel, 1844.

La Belgique industrielle. Vues des principaux établissements industriels de la Belgique. Brussel, 1852-1854, 2 dln.

Een heruitgave met commentaar waarin de graveerplaten per activiteit worden gegroepeerd, is verschenen onder leiding van:

VAN DER HERTEN (B.), ORIS (M.), ROEGIERS (J.). *Nijver België. Het industrieel landschap omstreeks 1850*. Brussel, 1995.

DAMSEAUX (E.). *La Belgique pittoresque. Les châteaux*. Bergen, 1876, 4 dln.

De 166 lithografieën behandelen 1. Brabant-Limburg (33), 2. Henegouwen (40), 3. Oost- en West-Vlaanderen en Antwerpen (32), 4. Luik, Namen en Luxemburg (61).

VAN BEMMEL (E.). *La Belgique illustrée. Ses monuments, ses paysages, ses œuvres d'art*. Brussel, ca. 1880, 2 dln.

Enkele lokale monografieën (de steden zijn alfabetisch gerangschikt) die het vermelden waard zijn:

VANRIE (A.). *Bruxelles en gravures*. Antwerpen, 1978.

HEINS (A.). *L'ancienne Flandre. Recueil de vues pittoresques et de documents graphiques inédits. Gand et le pays environnant*. Gent, 1904, 2 dln.

WAHLE (E.). *Liège dans la gravure ancienne et moderne*. Luik, 1974.

CLERCX/LÉONARD-ETIENNE (F.). *Liège en gravures*. Luik, 1979.

Verzameling reproducties van gravures met commentaar. Dit volume maakt deel uit van een reeks genaamd "Villes en gravures" (1979-1982), die oude gravures reproduceert en van commentaar voorziet. Die reeks bevat volumes over volgende steden en hun omgeving: **Dinant, Hoei, Bergen, Namen, Spa** (met **Stavelot** en **Malmedy**), **Doornik** en **Verviers**.

Zijn passie voor zijn geboortestad brengt architect Pierre-Jacques Goetghebuer (1788-1866) ertoe om een "Atlas iconographique de la ville de Gand" (Iconografische atlas van de stad Gent) samen te stellen. De stad Gent verwerft deze enorme verzameling (4250 stukken – ook wel "Atlas Goetghebuer" genoemd) in 1867. Later doet ze hetzelfde met de verzamelingen van Auguste van Lokeren, Ferdinand van der Haeghen en Armand Heins.

Naast het bijzondere genre van de optische prenten zijn er nog twee soorten producties die de aandacht trekken door de topografische informatie die ze verschaffen. Het gaat om porseleinkaarten en briefpapier waarop commerciële (zoals winkels en cafés) en industriële gebouwen staan afgebeeld in een periode toen fotografie nog niet wijdverbreid was.

DELTOUR-LEVIE (C.). *België op opticaprenten, 18e-19e eeuw*. Brussel, 2006.

RENOY (G.). *Brussel onder Leopold I. 25 jaar porseleinkaarten 1840-1865*. Brussel, 1979.

DAUWE (J.). *Porseleinkaarten in verband met Dendermonde*. Dendermonde, 1995.

VAN HOONACKER (E.). *Kortrijk op porseleinkaarten, 1840-1865*. Kortrijk, 2007.

DEWILDE (J.), VANDEWIJERE (F.). *Ieper op porseleinkaart 1840-1890. Inventaris van de porseleinkaarten in het bezit van de stedelijke musea Ieper*. Ieper, 2004.

VAN BELLE (J.-L.). Commercieel briefpapier: een weinig bekende bron voor de historische topografie van de steden. Een poging tot typologie, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1993, nr. 183, p. 43-60.

Maakt gebruik van de omvangrijke verzameling van het Maison de l'Outil van Braine-le-Château.

6.3. Landschapsschilderijen

Vanaf de 16^e eeuw neemt landschapsschilderkunst in onze contreien een hoge vlucht. Een recent werk, verschillende overzichtsstudies en een reeks monografieën tonen dit aan. We hebben hier vooral oog voor kunstenaars die misschien geen toptalenten zijn, maar de documentaire waarde van hun werk is wel bijzonder groot. Opvallend is trouwens dat de documentaire waarde van recentere werken minder groot is omdat kunstenaars steeds meer afstand nemen van de realiteit.

Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld. Brussel, 2000.

Studies over de landschapsschilderkunst van de 15e tot de 18e eeuw.

HOOZEE (R.), TAHON-VANROOSE (M.). *Het landschap in de Belgische kunst, 1830-1914.* Gent, 1980.

SABATINI (L.), RÉMON (R.). *Le Musée de l'art wallon et le Cabinet des estampes de la Ville de Liège.* Brussel, 2002.

Hoofdstuk over «Le paysage en Wallonie», p. 242-275, o.a. over het werk van Félicien **Rops**, Auguste **Donnay**, Maurice **Pirenne**, Richard **Heintz** en Albert **Raty**.

DE VILDER (H.). *De school van Tervuren in de bedding van de tijd,* Tervuren, 2008.
Deze school van landschapsschilders floreerde van ongeveer 1840 tot 1914.

DE SMET (J.). *Sint-Martens-Latem en de kunst aan de Leie, 1870-1970.* Tielt, 2000.

DEWEZ (C.) e.a. *André Collin, 1862-1930.* Libin, 1999.

Schilder van de Ardennen.

DUPONT (P.-P.). *Le livre du peintre Albert Dandoy. 166 vues de Namur (1938-1941).* Brussel, 1985.

HIERNAUX (L.). Paysages d'Ardenne et Meuse dans l'œuvre de Félix **De Baer-demaecker** 1836-1878), peintre flamand, in *De la Meuse à l'Ardenne*, 1992, p. 29-62.

ENGEN (L.), ed. *Le pays mosan de Paul Delvaux.* Gent, 1997.

HIERNAUX (L.) e.a. Ferdinand **Marinus**, peintre mosan (1808-1890), in *De la Meuse à l'Ardenne*, 1997, p. 17-32.

RATY (S.). *Albert Raty (1889-1970).* Gembloers, 1987.

RATY (S.). *Ardennitude. Raty, perspectives nouvelles.* Z.p., 2000.

We zouden hier nog heel wat andere namen kunnen vermelden, zoals die van Jean-Baptiste De Jonghe, Jean-François Roffiaen, Paul Lauters, Théodore Fourmois, Louis Artan, Alfred Verwee, Hyppolite Boulenger, Théodore Baron, Guillaume Vogels, Fernand Khnopff, Valerius De Saedeleer, Balthazar Ommeganck, Pierre Paulus, enz.

6.4. *Fotografie*

De fotografie doet haar intrede in België in 1839, het jaar waarin de kunstvorm wordt uitgevonden. Het duurt nog tot 1847-1850 voor de eerste topografische foto's worden gemaakt. Vanaf 1860 raakt deze discipline goed ingeburgerd, vooral in grote steden naar aanleiding van belangrijke werken. Meer uitleg over de foto als bron in het afzonderlijke hoofdstuk elders in dit boek.

6.4.1. *Bewaring*

Vanaf 1920 richten de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis een Belgische Documentatiedienst op. In 1927 krijgt deze dienst meer dan 10.000 foto's in zijn bezit die de Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben gemaakt. In 1940 begint diezelfde dienst met uiterste spoed aan een foto-inventaris en maakt meer dan 165.000 foto's van kunstwerken, gebouwen en landschappen. De dienst wordt in 1948 omgedoopt tot het "Centraal Iconografisch Archief voor Nationale Kunst en Centraal Laboratorium der Belgische Musea (CAL)" en wordt in 1957 een onderdeel van het nieuwe Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK). Het Instituut beschikt over de grootste fototheek van het land en blijft zijn fondsen uitbreiden door fotocampagnes te voeren en door fotoverzamelingen aan te kopen, zoals van het "Comité d'étude du Vieux Bruxelles" of onlangs nog van Clément Dessart, die tot aan zijn dood in 1973 dertig jaar lang de Ardennen heeft doorkruist. De fototheek van het KIK kan online worden geraadpleegd (www.kikirpa.be).

Andere instellingen bewaren mooie verzamelingen topografische foto's, zoals eerder aangehaalde archieven (Brussel, Gent) en stedelijke musea, universiteitsbibliotheken (Gent, Bergen, Luik), heemkundige kringen (het Cyrille Duvosquel-fonds in Komen-Waasten telt meer dan 5000 foto's over de streek; de oudste foto dateert van 1861). Naast het prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek (waar fotografen in de 19e eeuw een afdruk van hun foto's in bewaring gaven) en van de stad Luik is ook de fototheek van het Musée de la Vie wallonne in Luik vermeldenswaard. De fototheek verzamelt niet alleen foto's, maar geeft sinds het begin van de vorige eeuw ook de opdracht om foto-enquêtes uit te voeren. De beide grote fotomusea in ons land – het FotoMuseum in Antwerpen (opgericht in 1980 onder de naam Museum voor Fotografie) en het Musée de la Photographie in Charleroi (opgericht in 1987) – hebben aanzienlijke verzamelingen waarin topografie een niet onbelangrijke plaats inneemt.

Hetzelfde geldt voor andere organisaties met rijke fotoverzamelingen waarin ongetwijfeld documenten zitten die topografisch interessant zijn, zoals de verzamelingen van SOMA, het Emile Vandervelde Instituut, AMSAB-ISG, Liberaal Archief en KADOC. De VZW «Archives photographiques namuroises» beschermt dit patrimonium en zet het in zijn publicaties in de verf.

6.4.2. *Fotografen en fotografie*

Tal van monografieën zijn gewijd aan fotografen. Men vindt ze allen terug in drie biografische woordenboeken:

VERCHEVAL (G.). *Pour une histoire de la photographie en Belgique. Essais critiques. Répertoire des photographes depuis 1839*. Charleroi, 1993.

JOSEPH (S.), SCHWILDEN (T.), CLAES (M.-C.). *Directory of Photographers in Belgium, 1839-1905*. Antwerpen, 1998, 2 dln.

ANDRIES (P.) e.a. *Belgische fotografen 1840-2005*. Gent, 2005.

Zie ook:

JOSEPH (S.), SCHWILDEN (T.). Een geschenk voor Europa. De geboorte van de fotografie in België, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1989, nr. 168, p. 3-22.

La photographie en Wallonie des origines à 1940. Luik, 1979.

CLAES (M.-C.). *La photographie documentaire d'art en Belgique: des pionniers de l'argentine à l'ère numérique*. Brussel, 2007.

VERCHEVAL (G.) e.a. *Museum van de fotografie Charleroi*. Brussel, 1996.

Volgende lijst biedt een selectie van enkele fotografen die zich voornamelijk hebben toegelegd op de topografie van steden en platteland:

COMPERNOLLE (L.). *Maurice, Robert Antony, ooggetuigen*. Oostende, 1998.

Deze familie, afkomstig uit Ieper, vestigt zich in Oostende in 1919. De familie bewaart duizenden clichés.

JOSEPH (S.), SCHWILDEN (T.). *A l'aube de la photographie en Belgique. Guillaume Claine (1811-1869) et son cercle*. Brussel, 1991.

HIERNAUX (L.), WEBER (J.-P.). *Les couleurs de l'ombre. Paysages et monuments de la province de Namur dans l'œuvre photographique d'Armand Dandoy (1834-1898)*. Z.p., 1996, 2 dln. (coll. De la Meuse à l'Ardenne); compléments, *Ibidem*, 1997, p. 105-110 et 2002, p. 117-136.

DESCLÉE (B.). *René Desclée, photographe tournaisien (1868-1953)*. Doornik, 1988.

Bevat een hoofdstuk (p. 23-37) over de eerste fotografen in Doornik van 1842 tot 1892. Het repertorium bijgehouden door Desclée telt 7234 nummers waarvan 517 bewaard worden in het KIK en de rest in de familie; ze betreffen vooral het Doornikse maar ook andere regio's:

WEBER (J.-P.). Houffalize dans l'objectif d'un photographe tournaisien, in *Segnia. Bulletin du Cercle d'Histoire et d'Archéologie de Houffalize*, 2005, p. 15-23.

JOSEPH (S.), SCHWILDEN (T.). *Le chevalier L.P.T. Dubois de Nehaut (1799-1872)*. Brussel, 1986.

HIERNAUX (L.), WEBER (J.-P.). 1868. *Les albums d'un photographe d'agrément: le comte d'Espiennes*, Saint-Hubert, 2001 (coll. De la Meuse à l'Ardenne); complément *Ibidem*, t. 38, 2006, p. 97-112.

JOSEPH (S.), SCHWILDEN (T.). *Edmond Fierlants 1813-1869. Photographies d'art et d'architecture*. Brussel, 1988.

DEWILDE (J.). *Louis Ghémar 1819-1873, photographe du roi*. Ieper, 1992.

DAGNELIE (T.), HOSSEY (G.). Louis Lenzen ou Bertrix, le temps d'un photographe (1900-1920), in *De la Meuse à l'Ardenne*, 1992, p. 81-85; 1993, p. 41-66; 1994, p. 57-68; 1994, p. 17-48 et 1997, p. 5-31.

BOUSSEMART (E.). *Tournai et Tournais. Passions de photographes: les Messiaen, 1869-1990*, Doornik, 1999.

Het Fonds Messiaen, bestaande uit 18.570 clichés vanaf 1899, werd toevertrouwd aan de vzw Archéologie industrielle de Tournai.

Léonard Misonne: en passant ... . Mont-sur-Marchienne, 2005.

BUSINE (L.) e.a. *Chroniques paysannes. Photographies de Louis Pion*, Grand-Hornu, 1987.

Was actief in het Doornikse tussen 1888 en 1906.

Le studio Piron, Namur (1894-1970): trois générations de photographes. Brussel-Charleroi, 2003.

De fotografische praktijk in sommige steden maakte het voorwerp uit van studies:

VAN GOETHEM (H.). *Photography and Realism in the 19th Century. Antwerp: the Oldest Photographs (1847-1880)*. Antwerpen, 1999.

MICHIELS (G.). *Uit de wereld der Brugse mensen. De fotografie en het leven te Brugge 1839-1918*. Brugge, 1978.

ABEELS (G.). *Les pionniers de la photographie à Bruxelles*. Zaltbommel, 1977.

ABEELS (G.). *Rondom de Zenne [te Brussel] gefotografeerd door E. Fierlants en L. Ghémar tussen 1860 en 1870*. Amsterdam, 1980.

JOSEPH (S.), SPAPENS (C.). *Photographies et mutations urbaines à Bruxelles, 1850-1880*. Brussel, 2008.

Le vieux Bruxelles. Brussel, 1907. Portefeuille met 95 platen die fotografische clichés weergeven.

DUVOSQUEL (J.-M.). Photos anciennes de **Comines** et de **Warneton** (1861-1900), in *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines-Warneton et de la région*, 1981, p. 253-302.

STROOBANTS (A.), VAN GYSEGEM (M.). *Dendermonde op de gevoelige plaat: de Dendermondse beroepsfotografen*. Dendermonde, 2001.

ANTHEUNIS (G.), DESEYN (G.), VAN GYSEGEM (M.). *Focus op fotografie. Fotografie te Gent van 1839 tot 1940*. Gent, 1987.

CRESENS (A.). *150 jaar fotografie te Leuven*. Brugge, 1989.

DUPONT (P.-P.), *Un demi-siècle de photographie à Namur, des origines à 1900*. Brussel, 1986.

CLAES (M.-C.), JOSEPH (S.). «Messieurs les artistes daguerréotypes» et les autres: les origines de la photographie à **Namur**, in *De la Meuse à l'Ardenne*, 1996, p. 5-28.

FREYENS (R.), DETRY (M.), SPITZ (J.). *100 ans de photographie à Verviers, 1839-1939*. Verviers, 1995.

Die documenten worden soms bewaard in onverwachte plaatsen. Zo werden de foto's van de socioloog Emile Waxweiler en van de botanicus Jean Massart bewaard in de Université libre de Bruxelles.

MASSART (J.). *Esquisse de géographie botanique de la Belgique*. Brussel, 1910, 2 dln.

MASSART (J.). *Pour la protection de la nature en Belgique*. Brussel, 1912.

Vele landschapsfoto's.

De uitgever Alban Sutton heeft een verzameling «Mémoire en images» gelanceerd die enkel foto's afdrukt. Voor Vlaanderen geeft diezelfde firma de reeks «Archiefbeelden» uit, met 50 titels sinds 1999.

6.4.3. Fotografie te velde (1914-1918 en 1940-1945)

Buitengewone omstandigheden zoals oorlogen hebben heel wat foto's opgeleverd, vooral in 1914-1918. Fotografen te velde hebben tienduizenden foto's gemaakt. Ze worden op dezelfde plaatsen bewaard als de eerder vermelde luchtfoto's. Duizenden foto's zijn destijds gepubliceerd in kranten (zoals *La Gazette des Ardennes*) en in historische overzichten van regimenten en legereenheden: de onderzoeker kan er honderden terugvinden in het Brusselse Legermuseum en in het In Flanders Fields Museum in Ieper. Ook over Duitse eenheden zijn er lijvige verzamelingen beschikbaar, zoals de *Erinnerungsblätter deutscher Regimenter. Die Anteilnahme der Truppenteile der ehemaligen sächsischen Armee am Weltkriege* (Dresden), *Die württembergischen Regimenter im Weltkrieg 1914-1918* (Stuttgart), beschrijvingen van Beierse regimenten (München), enz. Tussen 1920 en 1928 verschijnen 228 banden en er volgen er nog veel meer tot in 1939! Soldaten en militairen stellen ook zelf albums samen. Sommige daarvan bevinden zich nu in Belgische openbare of privéverzamelingen. Een deel van onze documentatie is afkomstig van burgers, zoals van de eerder aangehaalde Mission Dhucque in het onbezette België.

BOURGEOIS (H.). Objectif Ypres. Témoignages des militaires allemands stationnés à Comines-Warneton et dans la région en 1914-1918, in *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la région*, 1977, p. 1-207.

DUVOSQUEL (J.-M.). La vie civile à Comines durant la guerre 1914-1918. Edition de quatre journaux, in *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines et de la région*, 1972, p. 1-585.

Op de pagina's x-xiv staat een lijst van honderden Duitse regimenten.

STYNEN (H.) e.a. *Het verwoest gewest 15-18: mission Dhucque*. Brugge, 1985.

DEWILDE (J.). *Ieper. De verdwenen stad. The Lost Town. La ville disparue. Ieper en de fotografie 1839-1914*. Koksijde, 1998.

BAERT (K.) e.a. *Ieper, de herrezen stad. De wederopbouw van Ieper na 14-18*. Koksijde, 1999.

D[ENDOOVEN] (D.). Kurt Zehmisch en de Grote Oorlog te **Waasten**, in *In Flanders Fields Magazine*, 2000, nr. 4, p. 10-11.

DE SIMPEL (F.). La région de **Warneton** d'après les archives photographiques d'un soldat saxon, in *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines-Warneton et de la région*, 1983, p. 297-342.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn veel foto's door militairen gemaakt. Een voorbeeld: *The National Archives and Records Administration* (NARA) – *Military Service Records* in Washington DC bewaart tienduizenden foto's van onze contreien. Een amateurhistoricus en een licentiaat geschiedenis hebben ze bestudeerd:

URBAIN (E.). *Un front méconnu: bataille des Ardennes dans les régions de Libramont, Saint-Hubert et Sainte-Ode (21 décembre 1944-14 janvier 1945)*. Sainte-Ode, 2002.

Met talloze reproducties van foto's die in de VS worden bewaard (NARA).

CORTHOUTS (V.). *Les photographes militaires américains en opération en Belgique durant la libération (1944-1945) : un travail de propagande?* Brussel, onuitgegeven licentiaatsverhandeling ULB, 2002 (+ 2 cd-rom's).

6.4.4. Ansichtkaarten

Ansichtkaarten zijn belangrijke bronnen. Op de oudste Ansichtkaart met foto (van Spa) staat het jaartal 1892 vermeld. Andere gekende gedateerde exemplaren komen uit Dinant (1892), Brussel en Blankenberge (1893), Antwerpen en Brugge (1894), Namen en Verviers (1895) en Oostende (1896). Vanaf 1898 raakt de Ansichtkaart goed ingeburgerd en tussen 1900 en 1914 kent het fenomeen een hoogtepunt. Opvallend is dat tot 1905 een volledige zijde van de postkaart voor het adres is voorbehouden; beeld en boodschap delen de ommezijde. Bekende uitgeverijen van Ansichtkaarten zijn Nels (opgericht in 1898 – nu Thill) en D.V.D. (Désiré Van Dantzig – actief van 1898 tot 1913). Uitgeverijen die hun activiteiten stopzetten, verkopen hun negatieven door aan andere firma's. Sommige foto's worden twintig jaar of langer afgedrukt zodat het vaak erg moeilijk is om te bepalen wanneer een foto precies is gemaakt. Heel bekende fotografen werken voor uitgeverijen, zoals Conrad du Bus de Warnaffe (1871-1920), die zich op het ouderlijke kasteel in Tillet had teruggetrokken. Hij doorkruist Luxemburg voor Edouard Nels. Een privéverzameling telt duizenden negatieven die tussen 1890 en 1910 zijn gemaakt. Er is nog nauwelijks wetenschappelijk onderzoek naar Ansichtkaarten verricht.

Vanaf de jaren 1970 komt de handel in Ansichtkaarten op gang. Firma's brengen met min of meer succes bundels met reproducties op de markt die ze van commentaar voorzien. Enkele heemkundige kringen volgen hun voorbeeld. De Europese Bibliotheek / Bibliothèque européenne in het Nederlandse Zaltbommel geeft de grootste verzameling uit (*[Commune] en cartes postales anciennes* en *[Gemeente] in oude prentkaarten*): tussen 1972 en 1981 verschijnen meer dan 250 titels in het langwerpige in-8°-formaat. In diezelfde periode (1972-1980) geeft Libro-sciences uit Brussel verschillende verzamelingen uit (in-8° en in-4°): *xxx en images*, *xxx à la Belle-Epoque* en *xxx autrefois*. Ook Culture et Civilisation uit Brussel start met een reeks *xxx. Cartes postales d'autrefois* die uiteindelijk slechts een twaalfstal titels zal tellen (1972-1975). De Brugse uitgever Marc Van de Wiele publiceert tussen 1980 en 1989 een twintigtal in-4°-delen van de reeks "Van toen". Recenter is het initiatief van Het Streekboek uit Nieuwkerken-Waas dat sinds 1985 meer dan 200 delen met uiteenlopende titels op de markt heeft gebracht (zoals *Een beeld van xxx omsteeks 1900* of *Blik op het verleden xxx*). Al deze werken staan vermeld op de website van de Koninklijke Bibliotheek (onlinecatalogus) onder de naam van de uitgever. Van gemeenten uit de Brusselse agglomeratie zijn vandaag zelfs Ansichtkaarten op cd-rom beschikbaar.

De Dexia-bibliotheek bezit de mooiste verzameling (meer dan 100.000 kaarten geklasseerd per gemeente, onder meer de verzameling van Gustave Abeels met ongeveer 20.000 kaarten van de negentien Brusselse gemeenten die voor 1920 zijn uitgegeven). Jammer genoeg is de bibliotheek sinds 1 januari 2009 gesloten. Het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek, de afdeling Volkskunde van de

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel en de Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent beschikken ook over rijke verzamelingen, net als de meeste hierna vermelde organisaties die over uitgebreide fotoverzamelingen beschikken. Er zijn ook enkele interessante lokale collecties. Zo bezit de Espace Mémoire in Watermaal-Bosvoorde een verzameling met meer dan 2000 ansichtkaarten.

NOTEBAERT (A.). La carte postale illustrée, source pour la géographie historique depuis la fin du XIXe siècle jusqu'à nos jours, in MERTENS (J.). *Bronnen voor de historische geografie ...*, op. cit., p. 349-357.

ROSTENNE (J.-P.). *Cartes vues anciennes de Belgique. Catalogue 1980-1982*. Brussel, 1982.

ESTEVENY (F.). *Catalogue de base des cartes postales belges*. Brussel, 1987.

VAN PETEGHEM (R.). La firme Dietrich et Cie, éditrices des premières cartes postales belges, in *Le Journal du Collectionneur*, nr. 40 en 42.

Deze auteur heeft in hetzelfde tijdschrift enkele goed gedocumenteerde stukken gepubliceerd over de firma Jules Nahrath et Cie (nr. 32), Edouard Nels (nr. 43-45), D.V.D. (nr. 48), Ernest Thill, opvolger van Edouard Nels (1913-1942) (nr. 46), enz.

LEMERCIER (J.). Les premiers éditeurs de cartes postales d'Ath, in *Bulletin du Cercle royal d'Histoire et d'Archéologie d'Ath et de la Région*, 1972, nr. 29, p. 162-167.

DUPONT (A.). La fête militaire des pompiers d'Ath en 1903, Un exemple de l'activité éditoriale de la papeterie Mottrie sœurs, in *Ibidem*, 2003, nr. 216, p. 173-192.

Enkele voorbeelden van verzamelingen :

RAU (J.A.). *Het Brugge van toen*, Brugge, 1980.

LEBLICQ (Y.). *Bruxelles ville haute*. Brussel, 1973.

DUVOSQUEL (J.-M.). *Comines en cartes postales anciennes*. Zaltbommel, 1973.

BRANS (M.). *Diest alsof het gisteren was*. Nieuwkerken-Waas, 1997.

DEGRAEVE (L.), (R.). *Het Gentbrugge van toen*. Nieuwkerken-Waas, 1988.

VERBEKE (A.). *Het Gent van toen: honderd jaar Gent en de Gentenaars in beeld aan de hand van oude foto's en prentkaarten*. Brugge, 1982.

MASURE (D.). *Ieper in oude prentkaarten*. Zaltbommel, 1978.

MULLEBROECK (E.), VERSCHEURE (S.). *Een kijk op Ingelmunster*. Nieuwkerken-Waas, 1985.

TIBERGHEN (M.). *Le Luxembourg belge à la Belle-Epoque*. Brussel, 1978.

LELIÈVRE (G.A.). *Saint-Ghislain. Cartes postales d'autrefois*. Saint-Ghislain, 1973.

DEMEULEMEESTER (G.), LE BAILLY DE TILLEGHEM (S.). *La carte postale raconte Tournai de 1897 à 1914*. Doornik, 1982.

VANDENBULCKE (D.). *CD inventaris postkaarten Staden 1900-2008*. Staden, 2008 (cd-rom).

In de jaren 1900-1930 raken fotokaarten in zwang. Het gaat om foto's afgedrukt op stevig fotopapier met ansichtkaartformaat. De keerzijde ziet er net als een gewone ansichtkaart uit (met stippelijntjes voor het adres e.d.). Er bestaan

maar weinig verzamelingen van deze documenten. Ze worden wel in beperkte oplage gedrukt, zodat ook minder voor de hand liggende onderwerpen, zoals winkels, cafés of huizen aan bod komen.

Vooraf in 1914-1918 hebben de bezettings- en bevrijdingslegers op grote schaal ansicht- en fotokaarten uitgegeven zodat soldaten contact konden houden met familieleden en bekenden. Deze Engelse en Duitse reeksen zijn om topografische redenen heel interessant en vaak prijkt er een militaire poststempel op. Ze getuigen van de toestand op een bepaald ogenblik in de tijd, zoals deze prentkaart die in 1916 vanuit Komen naar Berlijn is gestuurd door een soldaat uit Beieren, genaamd Adolf Hitler ... :

LUDWIG (G.). *Die Postüberwachung im Generalgouvernement in Belgien 1914-1918*. Brussel, 2008.

